Silsila'e Ḥuqūqe Insānī

Islām meṅ Ḳhawātīn ke Ḥuqūq

Shayḳh al-Islām
Ḍŏkṭar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī

Roman Urdū Transliterator

Dīwān Mŏḥsin Shāh

مَوْلَایَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَآئِمًا اَبَدًا

عَلٰی حَبِیْبِکَ خَیْرِ الْخَلْقِ کُلِّهِمِ

مُحَمَّدٌ سَیِّدُ الْکَوْنَیْنِ وَالثَّقَلَیْنِ

وَالْفَرِیْقَیْنِ مِنْ عُرْبٍ وَّمِنْ عَجَمِ

﴿صَلَّی اللهُ تَعَالٰی عَلَیْهِ وَعَلٰی آلِهِ وَصَحْبِهِ وَبَارَکَ وَسَلَّم﴾

Fehris

Pesh Lafẓ

Islām insānīyat ke liye takrīm, waqār aur ḥuqūq ke taḥaffuẓ ka paiġhām le kar āyā. Islām se qabl mu‘āshare kā har ṭabaqah ṭāqat-war ke zere nagīṅ thā. Tā-ham mu‘āshare meṅ ḳhawātīn kī ḥālat sab se ziyādah nā-guftah bah thī. Tārīḳhe insānī meṅ ‘aurat aur takrīm do muḳhtalif ḥaqīqateṅ rahī haiṅ. Qadīm Yūnānī fikr se ḥāliyah maġhribī fikr tak yeh tasalsul qā’im naẓar ātā hai. Yūnānī riwāyāt ke muṭābiq Penḍorā (Pandora) ek ‘aurat thī jis ne mamnu‘ah ṣandūq ko khol kar insānīyat ko ṭā‘ūn aur ġham kā shikār kar diyā. Ibtedā’ī rūmī qānūn meṅ bhī ‘aurat ko mard se kam-tar qarār diyā gayā thā. Ibtedā’ī ‘isā’ī riwāyat bhī isī ṭarḥ ke afkār kī ḥāmil thī. Seṅṭ Jerom (St. Jerome) ne kahā:

> “Woman is the gate of the devil, the path of wickedness, the sting of the serpent, in a word a perilous object.”

Maġhrib meṅ ‘auratoṅ ko apne ḥuqūq ke ḥusūl ke liye ek ṭawīl aur jāṅ gusil jidd-o jăhd se guzarna paṛā. Nau‘ī imtiyāz ke ḳhilāf ‘aurat ke eḥtejaj kā andah ḥuqūqe niswāṅ ke liye jidd-o jăhd krne wālī ḳhawātīn kī ṭaraf se ‘aurat ke liye womyn kī isṭelāḥ ke iste‘māl se hotā hai jo unhoṅ ne nau‘ī imtiyāz (Gender Discrimination) se ‘aurat ko āzād krne ke liye kiyā. Muḳhtalif adwār meṅ ḥuqūqe niswāṅ ke liye jidd-o jăhd karne wālī ḳhawātīn meṅ (1906-1820) Susan B. Anthony kā nām numāyāṅ hai jis ne National Woman's Suffrage Association qā’im kī. Aur use 1872 ‘Īsawī meṅ ṣirf is jurm kī pādāsh meṅ keh us ne ṣadāratī inteḳhāb meṅ woṭ kā ḥaq

iste‘māl karne kī koshish kī, jail jānā paṛā. Ṣadiyoṅ kī jidd-o jăhd ke ba‘d 1968 ‘Īsawī meṅ ṣadr John Kennedy ne ḳhawātīn ke ḥuqūq ke liye kamishan qā’im kiyā jis kī sifārishāt par păhlī martabah ḳhawātīn ke liye fair hiring paid maternity leave practices aur affordable child care kī manẓūrī dī ga’ī. Siyāsī maidān meṅ bhī ḳhawātīn kī kām-yābī ṭawīl jidd-o jăhd ke ba‘d mumkin hu’ī. Jeanette Rankin of Montana păhlī martabah 1917 ‘Īsawī meṅ Amerikī aiwān numā’indagān kī rukn ke muntaḳhab ho sakī.

Jab keh Islām kī ḥuqūqe niswāṅ kī tārīḳh daraḳhshāṅ riwāyāt kī amīn hai. Roze awwal se Islām ne ‘aurat ke maẕhabī, samājī, mu‘āsharatī, qānūnī, ā’īnī, siyāsī aur inteẓāmī kirdār kā nah ṣirf e‘terāf kiyā bal-keh us ke jumlah ḥuqūq kī jumlah ḥuqūq kī ẓamānat bhī farāham kī.Tā-ham yeh ek alamīyah hai keh āj maġhribī ăhle ‘ilm jab bhī ‘aurat ke ḥuqūq kī tārīkh murattab karte haiṅ to is bāb meṅ Islām kī tārīḳhī ḳhidmāt aur be-mis̱āl kirdār se yak-sar ṣarfe naẓar karte huwe use naẓar andāz kar dete haiṅ. Ḥazrat Shayḳh al-Islām Prŏfesar Ḍŏkṭar Muḥammad Ṭāhir al-Qādirī madda ẓilluhū kī zere naẓar kitab meṅ Islām meṅ Ḳhawātīn ke Ḥuqūq kā jāme‘ iḥāṭah kiyā gayā hai. Ummīd hai keh is taṣnīf se nah ṣirf Islām ke bāre meṅ muġhālăṭoṅ kā izālah hogā bal-keh mu‘āshare meṅ ḥuqūqe niswāṅ ke bāre meṅ ḥaqīqī Islāmī shu‘ūr ko bhī faroġh ḥāṣil hogā jis se ham us mu‘āshare kī ṭaraf pesh qadamī kar sakeṅge jis kī ta‘līm Qur’ān-o Sunnat meṅ dī ga’ī hai.

(Ḍŏkṭar Ṭāhir Ḥamīd Tanolī)
Nāẓime Tăḥqīq
Tăḥrīqe Minhāj al-Qur’ān

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

Islām se qabl ‘Aurat kā mu‘āsharatī maqām

Islām kī āmad se qabl ‘aurat bŏhat maẓlūm aur mu‘āsharatī wa samājī ‘izzat-o eḥterām se măhrūm thī. Use tamām burā’iyoṅ kā sabab aur qābile nafrat taṣawwur kiyā jātā thā. Ăhle ‘Arab ke ‘aurat se use bad-tarīn rawayye ko bayān karte huwe Allāh Ta‘ālá ne Qur’āne Ḥakīm meṅ irshād farmāyā:1$_1$

وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ[1].

“Aur woh Allāh ke liye woh kuçh (ya‘nī beţiyāṅ) ţhăhrāte haiṅ jise woh ķhụd nā-pasand karte haiṅ.”

Ya‘nī kuffāre Makkah Allāh kī beţiyāṅ hone kā ‘aqīdah rakhte the. Dūsrī āyat meṅ hai:

وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُم مَّا يَشْتَهُونَ ۝[2]

“Aur yeh log Ķhudā ke liye to beţiyāṅ tajwīz karte haiṅ (ḥāl-āṅ-keh) woh in se pāk hai aur apne liye woh jo chāheṅ (ya‘nī beţe).”

(1) al-Qur’ān, al-Naḥl, 16: 62

(2) al-Qur’ān, al-Naḥl, 16: 57

Ya‘nī yeh log firishtoṅ ke Allāh Ta‘ālá kī beṭiyāṅ hone kā ‘aqīqah rakhte the jab keh unheṅ ḳhụd beṭiyāṅ pasand nah thīṅ bal-keh beṭe pasand the.[1]

Qurā’n Ḥakīm kī in kī āyāt se wāẓeḥ hai keh zamāna’e jāhilīyat meṅ ‘auratoṅ kā martabah nā-pasandīdah thā woh maẓlūm aur satā’ī hu’ī thī aur har qism kī baṛā’ī aur faẓīlat mardoṅ ke liye thī us meṅ ‘auratoṅ kā ḥiṣṣah nah thā ḥattá keh ‘ām mu‘āmalāte zindagī meṅ bhī mard achçhī chīzeṅ ḳhụd rakh lete aur be-kār chīzeṅ ‘aurotṅ ko dete. Ăhle ‘Arab ke is ṭarẓe ‘amal ko Qur’ān Ḥakīm yūṅ bayān kartā hai:

وَقَالُواْ مَا فِي بُطُونِ هَـٰذِهِ ٱلۡأَنۡعَامِ خَالِصَةٞ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰٓ أَزۡوَٰجِنَاۖ وَإِن يَكُن مَّيۡتَةٗ فَهُمۡ فِيهِ شُرَكَآءُۚ سَيَجۡزِيهِمۡ وَصۡفَهُمۡۚ إِنَّهُۥ حَكِيمٌ عَلِيمٞ ۝[2]

“Aur woh kăhte haiṅ keh jo un jānwaroṅ ke peṭ meṅ hai woh ḳhāliṣ hamāre mardoṅ ke liye hai hamārī ‘auratoṅ par ḥarām hai aur agar (paidā hone wālā) jānwar marā huwā ho to woh sab us meṅ sharīk hoṅge ‘an-qarīb Ḳhudā un ko un kī (man ghaṛāt) bātoṅ kī sazā degā, be-shak woh ḥikmat wālā ḳhūb jān·ne wālā hai.”

(1) 1. Ibn Kat̲h̲īr, Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 2: 573

2. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 14: 122, 123, 126

3. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 27: 61

4. Qurṭubī, al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 10: 116

5. Muḥallá, Tafsīr Jalālayn: 353

(2) al-Qur’ān, al-An‘ām, 6: 139

Ḥaẕrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh ăhle ‘Arab mardoṅ ke liye ḳhāṣ ‘dūdh’ hai jo woh apnī ‘auratoṅ ke liye harām qarār dere the aur un ke mard hī use piyā karte the usī ṭaraḥ jab ko’ī bakrī nar bachchah jantī to woh un ke mardoṅ kā hotā aur agar bakrī paidā hotī to woh use z̲abḥ nah karte, yūṅhī ç̥hoṛ̥ dete the. Aur agar murdah jānwar hotā to sab sharīk hote. Allāh Ta‘ālá ne Musalmānoṅ ko aisā karne se man‘a farmāyā diyā.[1]

Abū Ja‘far Ṭabarī ne is āyat kī tafsir meṅ Suddīy se naql kiyā hai:

فهذه الانعام ما ولد منها من حي فهو خالص للرجال دون النساء و إماما ولد من ميت فيأكله الرجال و النساء.[2]

“Un jānwaroṅ se zindah paidā hone walā bachchah ḳhāliṣ un ke mardoṅ ke khāne ke liye hotā aur ‘auratoṅ ke liye ḥarām hotā aur murdah paidā hone

(1) 1. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 2: 242
2. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 8: 47, 48, 67
3. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 11: 128
4. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 6: 338
5. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 7: 59, 113
6. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 8: 74
7. Shāfi‘ī Aḥkām al-Qur’ān, 2: 101

(2) 1. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 8: 48
2. Buḳharī, al-Tārīḳh al-kabīr, 4: 7, raqam: 1775
3. Shāfi‘ī, al-Umm, 2: 243
4. Mālik, al-Mudwanaṫ al-kubrtá, 15: 106

wāle bachche ko mard-o ‘aurat sab khāte, (is ṭaraḥ woh murdoṅ ko tarjīḥ diyā karte the).”

Zail meṅ ham Islām se qabl ‘auratoṅ ke mu‘āsharatī maqām bāre ahamm nikāt bayān kareṅge:

1. Nau-maulūd bachchiyoṅ ko zindah dafn karne kā riwāj

Daure Jāhilīyat meṅ mushrikīn ‘auratoṅ ko kisī rutbe aur maqām kā ăhle nah samajhte the is liye woh laṛkī paidā hone par ġhuṣṣah hote, ḥāl-āṅ-keh woh yeh jānte the keh niẓāme kā’enāt ke tăḥt shādiyoṅ ke liye laṛkī kī paidā’ish ẓarūrī hai is ke bā-wujūd is niẓām ke ḳhilāf is ḥad tak chale jāte keh apnī beṭiyoṅ ko zindah dafn kar diyā karte the.

Qur’ān Karīm meṅ un qaumoṅ ke ṭarẓe ‘amal ke ḳhilāf āyat utrī hai keh jab un ke hāṅ kisī bachchī kī wilādat hotī to woh ġhaẓab-nāk hote the. Qur’ān Karīm ne un kī is qabīḥ ‘ādat ko is ṭarḥ bayān kiyā hai:

وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ۝ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۝ (1)

“Aur jab un meṅ se kisī ko bachchī kī wilādat par ḳhabar dī jātī hai to us kā chehrah siyāh paṛ jātā hai aur woh ġhuṣṣah meṅ ghaṭṭa jātā hai. Woh (ba-za‘me ḳhwesh) is “burī ḳhabar” ke ‘ār kī waj·h se

(1) al-Qur’ān, al-Naḥl, 16: 58, 59

qaum se çhuptā phirtā hai. Woh (sochtā hai keh) āyā is ko zillat kī ḥālat meṅ liye phire yā zindah zamīn meṅ dabā de. Ḳhabar-dār! Kitnā burā ḳhayāl hai jo woh karte haiṅ."

Laŗkiyoṅ ko zindah dargor karne kī rasme qabīḥ ko Qur'ān Ḥakīm dūsre maqam par is ṭarḥ bayān kartā hai:

وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ ۝ بِأَيِّ ذَنبٍ قُتِلَتْ ۝[1]

"Aur jab zindah dafn kī ga'ī laŗkī se pūçhā jā'egā. Keh use kis jurm meṅ qatl kiyā gayā."

Ibn Kat͟hīr raḥmatu Allāhi 'alayh ne Ḥaẕrat Qays bin 'Āṣim raḍiya Allāhu 'anhu kā wāqe'ah bayān kiyā hai keh Qays bin 'Āṣim Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẕir huwe aur 'arẕ kiyā: yā Rasūl Allāh! Maiṅ ne apnī beţiyoṅ ko zamāna'e jāhilīyat meṅ zindah dafn kar diyā thā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh har beţī kī ṭaraf se ek ġhulām āzād kar do. Unhoṅ ne khā yā Rasūl Allāh! Maiṅ bŏhat-se ūṅţoṅ kā mālik hūṅ. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmayā: to har beţī kī ṭaraf se ek ūṅţ kī qurbānī do.

Ek riwāyat ke muṭābiq unhoṅ ne zamāna'e jāhilīyat meṅ apnī āţh beţiyoṅ ko zindah gāŗ diyā thā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: agar tū chāhe to har laŗkī ke badle ek ūṅţ qurbān kar de. Ek riwāyat meṅ hai keh unhoṅ ne bārah beţiyoṅ ko zindah gāŗne kā zikr kiyā to Āp

(1) al-Qur'ān, al-Takwīr, 8: 9

ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne unheṅ har ek ke badle ek ġhulām āzād karne kī talqīn farmā’ī.(1) Ya‘nī zamāna’e zāhilīyat meṅ log laṛkiyoṅ ko ‘ār yā faqr ke ḍar se zindah dafn kar dete the.(2)

Allāh Ta‘ālá ne qatle insānī kī munāna‘at kā ḥukm dete huwe irshād farmāyā:

قُلْ تَعَالَوْاْ أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلاَّ تُشْرِكُواْ بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلاَ تَقْتُلُواْ أَوْلاَدَكُم مِّنْ إمْلاَقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلاَ تَقْرَبُواْ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلاَ تَقْتُلُواْ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلاَّ بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ۝(3)

“Āp un se kahiye keh ā’o maiṅ tum ko woh chīzeṅ paṛh kar sunā’ūṅ jo tumhāre Rab ne tum par ḥarām kī haiṅ woh yeh keh Allāh Ta‘ālá ke sāth kisī ko sharīk mat ṭhăhrā’o. Māṅ bāp ke sāth eḥsān kiyā karo. Aur apnī aulād ko faqr ke ḍar se qatl nah kiyā karo. Ham tumheṅ aur un ko rizq deṅge aur be-ḥayā’ī ke kām ẓāhir hoṅ yā paushīdah un ke pās nah

(1) Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 4: 478

(2) 1. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 30: 66
2. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 19: 232
3. Shāfi‘ī, Aḥkām al-Qur’ān, 1: 626
4. Shāfi‘ī, al-Umm, 6: 3
5. Bayhaqī, al-Sunan al-kubrá, 8: 17
6. Ibn Ḥazm fī al-Iḥkām fī uṣūl al-aḥkām, 5: 17.
7. Ibn Ḥazm fī al-Iḥkām fī uṣūl al-aḥkām, 7: 377

(3) al-Qur’ān, al-An‘ām, 6: 151

jānā aur kisī jān ko jin ke qatl ko Ḳhudā ne ḥarām kar diyā hai qatl nah karnā magar jā’iz ṭaur par in bātoṅ kī woh tumheṅ tākīd kartā hai tā-keh tum ‘aql se kām lo.”

2. Zamāna’e jāhilīyat meṅ rā’ij shādī ke muḳhtalif ṭarīqe

Shādī jo ḳhāndānī zindagī ke qiyām-o tasalsul kā idārah hai, ăhle ‘Arab ke hāṅ uṣūl-o ẓawābiṭ se āzād thā jis meṅ ‘aurat kī ‘izzat-o ‘aṣmat aur ‘iffat-o takrīm kā ko’ī taṣawwur kār-farmā nah thā. Ăhle ‘Arab meṅ shādī ke darje ẕail ṭarīqe rā’ij the:

(1) Zawāju al-Bu‘ūlah

Yeh nikāḥ ‘Arab meṅ bŏhat ‘ām thā. Is meṅ yeh thā keh mard ek yā bŏhat-sī ‘auratoṅ kā mālik hotā. Bu‘ūlat (ḳhāwand honā) se murād mard kā “‘aurateṅ jam‘a karnā” hotā thā. Is meṅ ‘aurat kī ḥaiṡīyat ‘ām māl-o matā‘ jaisī hotī.

(2) Zawāju al-Badal

Badle kī shādi, is meṅ mard do bīwiyoṅ kā āpas meṅ tabādalah thā. Ya‘nī do mard apnī-apnī bīwiyoṅ ko ek dūsre se badal lete aur us kā nah ‘aurat ko ‘ilm hotā, nah us ke qubūl karne, măḥr yā ījāb kī ẓarūrat hotī. Bas dūsre kī bīwī pasand āne par ek muḳhtaṣar-sī majlis meṅ yeh sab kuçh ṭai pā jātā.

(3) Nikāḥe Mut‘ah

Yeh nikāḥ ba-ġhair ḳhuṭbah, taqrīb aur gawāhoṅ ke hotā. ‘Aurat aur mard āpas meṅ kisī ek muddate muqarrarah tak ek ḳhāṣ măhr par muttafiq ho jāte aur muddate muqarrarah pūrī hote hī nikāḥ ḳhụd ba-ḳhụd ḳhatm ho jātā thā ṭalāq kī ẕarūrat bhī nahīṅ paṛtī thī aur is nikāh ke natīje meṅ paidā hone wālī ‘aulād māṅ kī ṭaraf mansūb hotī use bāp kā nām nahīṅ diyā jātā thā.

(4) Nikāḥu al-Ḳhidn

Dostī kī shādī, is meṅ mard kisī ‘aurat ko apne ghar ba-ġhair nikāḥ, ḳhuṭbah aur măhr ke rakh letā aur us se izdewājī ta‘alluqāt qā’im kar letā aur ba‘d azāṅ yeh ta‘alluq bāhamī riẓā-mandī se ḳhatm ho jātā kisī qism kī ṭalāq kī ẕarūrat nahīṅ thī. Agar aulād paidā ho jātī to woh māṅ kī ṭaraf mansūb hotī.

Yeh ṭarīqah āj kal maġhribī mu‘āshare meṅ bhī rā’ij hai.

(5) Nikāḥu al-Ḍaġhīnah

Jaṅg ke ba‘d māl aur qaidī hāth lagte aur jāhilīyat meṅ fāteḥ ke liye maftūḥ kī ‘aurateṅ, māl wa-ġhairah sab mubāḥ thā yeh ‘aurateṅ fāteḥ kī milkīyat ho jātīṅ aur woh chāhtā to unheṅ bech detā chāhtā to yūṅhī çhoṛ detā aur chāhtā to un se mubāsharat kartā yā kisī dūsre shaḳhṣ ko tŏḥfah meṅ de detā. Yūn ek āzād ‘aurat ġhulām ban kar bik jātī. Is nikāḥ meṅ kisī ḳhuṭbah, măhr yā ījāb-o qubūl kī ẕarūrat nah thī.

(6) Nikāḥe Shiġhār

Waṯṯe saṯṯe kī shādī. Yeh woh nikāḥ thā keh ek shaḳhṣ apnī zere sar-parastī răhne wālī laṟkī kā nikāḥ kisī shaḳhṣ se is sharṭ par kar detā keh woh apnī kisī beṯī, băhăn wa-ġhairah kā nikāḥ us se karā'egā. Is meṅ măhr muqarrar karnā ẕarūrī nah thā Islām ne is kī bhī mumāna'āt farmā dī.

(7) Nikāḥu al-Istibḍā'

Fā'edah uṯhāne ke liye 'aurat muhayyā karne kā nikāḥ. Murād yeh hai keh ek shaḳhṣ apnī bīwī ko kisī dūsre ḳhūbṣūrat mard ke sāth azdawājī zindagī guzārne ke liye bhej detā aur ḳhụd us se alag răhtā tā-keh us kī nasl ḳhūbṣūrat paidā ho aur jab us ko ḥamal ẓāhir ho jātā to woh 'aurat phir apne shauhar ke pās ā jātī.

(8) Nikāḥu al-Rahṭ

Ijtemā'ī nikāḥ. Is kā maṭlab yeh hai keh taqrīban das ādamī ek hī 'aurat ke liye jam'a ho jāte aur har ek us se mubāsharat kartā aur jab us ke hāṅ aulād hotī to woh un sab ko bulwātī aur woh ba-ġhair kisī pas-o pesh ke ā jāte phir woh jise chāhtī (pasand kartī yā achçhā samajhtī) use kăhtī keh yeh bachchah terā hai aur us shaḳhṣ ko is se inkār karne kī ijāzat nah hotī thī.

(9) Nikāḥu al-Baġhāyā

Fāḥeshah 'auratoṅ se ta'alluq, yeh bhī nikāḥe rahṭ se miltā jultā hai magar us meṅ do farq the, ek to yeh keh us meṅ se das se ziyādah afrād bhī ho sakte the jab-keh nikāḥe rahṭ meṅ das se ziyādah nah hot the. Dūsre yeh keh in mardoṅ se bchchah mansūb karnā 'aurat kā nahīṅ bal-keh mard kām hotā thā.

Maẕkūrah ṭarīqah hā’e zawāj se s̱ābit aur wāẕeḥ hotā hai keh ‘aurat kī zamāna’e jāhilīyat meṅ ḥais̱īyat māl-o matā‘ kī ṭarḥ thī use ḳharīdā aur bechā jātā thā.[1]

3. Bad-kārī ke e‘lānīyah iẓhār kā riwāj

Qabl az-Islām aḳhlāqī iqdār ke inḥeṭāṭ kā yeh ‘ālam thā keh log zamāna’e jāhilīyat meṅ zinā kā iqrār bhī kiyā karte the aur zinā ‘arabī mu‘āshare meṅ baṛe paimāne par ‘ām thā bal-keh bŏhat-se log ‘aurat ko zinā par majbūr bhī kiyā karte the. Magar Islām ne us kī mumāna‘at kar dī. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِّتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا.[2]

---

(1) 1. Ibn Ḥajar ‘Asqalānī, Fatḥ al-Bārī sharḥ Ṣaḥīḥ al-Buḳhārī, kitāb al-nikāḥ, 9: 182_185

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, bābu man qāla lā nikāḥa illā biwlīy, 5: 1970, raqam: 4834

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu fī wujūhi al-nikāḥ, 2: 281, raqam: 2272

4. Dāraquṭnī fī al-Sunan, 7: 110

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 110

6. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 3: 120

7. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 3: 120

Maẕkūrah muḥaddis̱īne kirām ne darje bālā aqsāme nikāḥ meṅ ba‘ẓ ko bayān kiyā hai.

(2) al-Qur’ān, al-Nūr, 24: 33

> “Aur apnī bāndiyoṅ ko bad-kārī par majbūr nah karo (ḳhuṣūṣan) jab woh pāk dāman rǎhnā chāheṅ keh tum dunyāwī zindagī kā sāmān kamā’o.”

Is āyat kā shāne nuzūl yeh thā keh ‘Abd Allāh bin Abī Salūl apnī bāndiyoṅ ko bad-kārī par majbūr kiyā kartā thā keh māl kamā’e aur un ke z̲arī‘e apnī bar̥ā’ī ḥāṣil kare.

Isī ṭarḥ zamāna’e jāhilīyat meṅ ‘Araboṅ kī bīwiyoṅ kī ko’ī ta‘dād muta‘ayyan nah thī aur ‘Arab ek se zā’id shādiyāṅ karte the aur us ke z̲arī‘e apnī bar̥ā’ī kā iẓhār karte. Magar Islām ne chār bīwiyoṅ kī ta‘dād muqarrar kar dī isī ṭarḥ Islām ne ta‘dāde azwāj ke liye bhī sharā’iṭ muqarrar kīṅ. Irshāde Rabbānī hai:

وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا ۝[1]

> “Agar tum ko is bāt kā andeshah ho keh tum yatīm lar̥kiyoṅ ke bāre meṅ inṣāf nah kar sakoge to aur ‘auratoṅ se jo tum ko pasand hoṅ nikāḥ kar lo, do do ‘auratoṅ se tīn tīn ‘auratoṅ se aur chār chār ‘auratoṅ se (magar yeh ijāzat ‘adl se mashrūṭ hai) pas agar tum ko eḥtemāl ho keh ‘adl nah rakhoge to phir ek hī ‘aurat se nikāḥ karo yā jo kanīzeṅ (shar‘an) tumhārī milk meṅ hoṅ, yeh bāt is se qarīb-tar hai keh tum se ẓulm nah ho.”

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 3

4. Zamāna’e jāhilīyat meṅ ‘Aurat kī ḥaqqe milkīyat se mǎḥrūmī

Zamāna’e jāhilīyat meṅ ‘aurat ko kisī chīz kī mālik ban·ne kā ḥaq ḥāṣil nah thā. ‘Auratoṅ ko ko’ī wirāsat nah miltī thī, ṣirf mardoṅ ko wāris ban·ne kā ḥaq ḥāṣil thā, is par un kī dalīl yeh thī keh woh hathyār uṭhāte haiṅ, qabīloṅ kā difā‘ karte haiṅ aur us mu‘āshare meṅ ‘auratoṅ ko mǎḥẓ mīrās se mǎḥrūm karne par iktefā’ nah kiyā, bal-keh woh ‘aurat ko bhī wirāsat meṅ sāmān kī ṭarḥ bāṅṭ dete the.

Ḥaẓrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh jab ‘aurat kā shauhad mar jātā to shauhar ke wurasā’ us ‘aurat ke ḥaq-dār hote, agar woh chāhte to un meṅ se ko’ī us se shādī kar letā thā yā jis se chāhte us se us kī shādī karā dete aur chāhte to nah karāte. Isī ṭarḥ ‘aurat ke susrālī us ke maike wāloṅ se ziyādah us par ḥaq rakhte the. Is par yeh āyat nāzil hū’ī:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَرِثُواْ النِّسَاءَ كَرْهًا وَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُواْ بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ.[1]

> “Ae īmān wāloṅ! Tum ko yeh bāt ḥalāl nahīṅ keh ‘auratoṅ ke (māl yā jān ke) jabran mālik ho jā’o aur is nīyat se keh jo kuc̥h tum ne un ko diyā hai us se meṅ se kuc̥h le lo, unheṅ mat rok rakhnā.”[2]

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 19

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu tafsīri al-Qur’ān, bābu lā yuḥillu lakum, 4: 1670, raqam: 4303

Ḥaẓrat Ibn ‘Abbās raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh jab ko’ī shaḳhṣ mar jātā aur us kī bāṅdī hotī to us kā ko’ī dost us bāṅdī par kapṛā ḍāl detā, ab ko’ī dūsrā shaḳhṣ us bāṅdī par da‘wá nahīṅ kar saktā thā yeh shaḳhṣ agar woh bāṅdī ḳhūbṣūrat hotī to us se shādī kar letā aur agar bad hai’at hotī to use apne pās tā-ḥayāt roke rakhtā.(1)

Ek aur riwāyat meṅ hai keh jab ko’ī shaḳhṣ mar jātā to us ke dostoṅ meṅ se ko’i us kī ‘aurat par kapṛā dāl detā aur us ke nikāḥ kā wāris ban jātā, us ke ‘ilāwah ko’ī us se shādī nah kar saktā thā woh ‘aurat usī ke pās maḥbūs rǎhtī tā-waqte-keh fidyah de kar apnī jān çhuṛā nah le.(2)

Yeh zamāna’e jāhilīyat kī ‘aurat kā hāl thā, us mu‘āshare meṅ gintī kī chand ‘auratеṅ hī aisī thīṅ jinheṅ

---

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ikrāh, bābu mina al-ikrāh, 6: 2548, raqam: 6549

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitabu al-nikāḥ, bābu qawlihi Ta‘ālá, 2: 230, raqam: 2089

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 321

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 138

6. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 4: 305

7. Qurṭubī fī al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān, 5: 94

8. ‘Asqalānī, Fatḥ al-Bārī, 8: 247

9. Mizzī fī Tahd̲h̲īb al-kamāl, 20: 131

(1) 1. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 1: 465

2. Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 4: 307

3. ‘Asqalānī, Fatḥ al-Bārī, 8: 247

4. Shams al-Ḥaqq, ‘Awn al-Ma‘būd, 6: 80

(2) 1. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 1: 466

2: Ṭabarī, Jāmi‘ al-bayān fī tafsīr al-Qur’ān, 4: 307

mālik ban·ne kā ḥaq milā aur woh jā’edād kī mālik thīṅ, jaise keh Ḥuẓūre Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī zauja’e muṭahharah Ḥaẓrat Ḳhadījah raḍiya Allāhu ‘anhā. Yeh apnī tijārat kī bhī mālik thīṅ, lekin yeh inferādī wāqe‘ah hai, min ḥaiṡul-majmū‘ jāhilīyat ke m‘āshare meṅ ‘aurat kī ḥālat nā-guftah bah thī.

Maġhribī mu‘āsharah aur ‘Aurat

Islām kī āmad se qabl ‘aurat alam-nāk ṣūrate ḥāl se do chār thī jis se use Islām ne āzādī ‘aṭā kī. Yeh amr keh ‘aurat ke ḥuqūq kā taḥaffuẓ Islām ke ‘aṭā-kardah ẓābiṭoṅ se hī ho saktā hai, maġhribī mu‘āshare meṅ ‘aurat kī ḥālat mushāhdah se bhī pāya’e ṡubūt ko pahŏṅch jātī hai. ‘Aurat ke ḥuqūq ke taḥaffuẓ kā mafhūm inferādī, mu‘āsharatī, ḳhāndānī aur ‘ā’ilī saṭḥ par ‘aurat ko aisā taqaddus aur ehterām farāham karnā hai jis se mu‘āshare meṅ us ke ḥuqūq ke ḥaqīqī taḥaffuẓ kā iẓhār bhī ho agar ham ḥaqā’iq aur a‘dād-o shumār kī raushanī meṅ maġhribī mu‘āshare meṅ ‘aurat ke ḥuqūq kā jā’ezah leṅ to intehā’i māyūs-kun ṣūrate ḥāl sāmne ātī hai. Ḳhāndān jo kisī bhī mu‘āshare meṅ insān ke taḥaffuẓ-o nashw-o numā kī ikā’ī kī ḥaiṡīyat rakhtā hai ‘aurat ke taqaddus ke ‘adame eḥterām ke bā‘iṡ maġhribī mu‘āshare meṅ shikast-o reḳht kā shikār hai. Jis kā lāzimī shikār ‘aurat hī bantī hai. Amerīkah ke ṣīrf 1993 ‘Īsawī ke a‘dād-o shumār ke muṭābiq:

1. 2.3 Miliyan hone wālī shādiyoṅ meṅ se 1.3 miliyan ṭalāq par muntij hū’īṅ.

2. In ḥālāt ke peshe naẓar măḥkama’e mardam shumārī (Bureau of Census) ne pesh go’ī kī keh har 10 meṅ se 4 shādiyoṅ kā anjām ṭalāq hogā.

3. Mulk meṅ hone wālī 60% ṭalāqeṅ 25 se 39 sāl kī ‘umr ke jor̥oṅ meṅ hotī haiṅ.

4. Ṣirf ek sāl meṅ in ṭalāqoṅ se ek miliyan bchche muta’as̱sir huwe.

5. ‘Umūman ṭalāq ke ba‘d 75% se 80% afrād do bārah shādī karte haiṅ ḥattá keh mulk ke aks̱ar log dūsrī yā tīsrī shādī ke sāth zindagī guzār rahe haiṅ. Jink ī ṭalāq kā imkān păhle se kahīṅ ziyādah hotā hai.[1]

Maġhribī mu‘āshare meṅ ṭalāq kī sharḥ kā kuc̥h andāzah daje zaul a‘dād-o shumār se bhī kiyā jā saktā hai.

Amerīkah ke muḳhtalif ‘ilāqoṅ meṅ sharḥe ṭalāq[2]

‘Ilāqah	98 Shādī Ṭalāq	97 Shādī Ṭalāq	96 Shādī Ṭalāq	95 Shādī Ṭalāq	94 Shādī Ṭalāq
Ohio	84928 46596	84913 47427	83851 44918	88964 48226	92151 50235
Franklin	7765 4569	9164 4945	9198 4727	9479 4904	8888 5194
Hamilton	5583	5968	5914	6359	6137

(1) www.divorcenter.org/faqs/stats.htm, 15 March 2002, 0200 PST.

(2) i.www.odh.state.oh.us/Data/whare/mardiv/MGlance.htm, 15 March 2002, 0200 PST.

ii.www.odh.state.oh.us/Data/whare/mardiv/MGlance/htm.

15 March 2002, 0200 PST.

	2975	2531	2504	2906	2954
Miami	813 459	461 517	725 518	903 530	889 589
Montgomery	4084 1766	4168 2691	4393 2823	4598 2830	4685 2854
Richland	1020 648	976 645	1033 556	1064 639	1052 655
Washington	581 317	578 311	598 328	575 329	611 300

Dīgar mamālik meṅ sharḥe ṭalāq (1996 ‘Īsawī)

Ŏsṭreliyā: 106,100 shādiyoṅ se 52,500 ṭalāq par muntij hū’īṅ.

Kyūbā: Sharḥe ṭalāq 75% hai.

Frāns: 117,716 ṭalāqeṅ hū’īṅ jin meṅ se 95% kā muṭālabah ‘adame taḥaffuẓe ḥuqūq ke sabab se ḳhuḍ ḳhawātīn ne kiyā.

Skŏṭlainḍ: 29,611shādiyoṅ se 12,222 ṭalāq kā shikar hū’īṅ.

Swiṭzarlainḍ: 38,500 shādiyoṅ se 17,800 ṭalāq kā shikār hū’īṅ.[1]

Statistical Abstract of USA ke muṭābiq Amerīkah kī muḳhtalif riyāsatoṅ meṅ sharḥe ṭalāq har āne wāle sāl meṅ

(1) www.divorcemag.com/statistics/statsworld.shtml,15 March 2002 0200 PST.

iẕāfah paẕīr rahī. Ṭalāq kī is andoh-nāk ṣūrate ḥāl se muta'ssir hone wāle afrād kī aksarīyat kā ta'alluq nau jawānoṅ se hai. Magar 1998 meṅ hone wālī ṭalāqoṅ meṅ 11.8% ḳhawātīn 20 sāl se kam, 55.7% ḳhawātīn 20 se 29 sāl ke dar-miyān, 25.8 ḳhawātīn 30 se 44 sāl ke dar-miyān aur 6.8 ḳhawātīn 45 sāl se zā'id 'umr kī haiṅ aur har āne wāle sāl meṅ sharḥe ṭalāq iẕāfah paẕīr rahī:

Sāl	**Ṭalāqoṅ kī ta'dād**
1950	385,000
1960	393,000
1970	709,000
1980	1,189,000
1990	1,175,000[1]

Maġhribī mu'āshare ke ḳhāndānī ḍhānche kī shikast-o reḳht kī itnī abtar ṣūrate ḥāl ko bayān karte huwe Lŏs Enjilas Ṭā'imz ne apnī 27 ma'ī 1966 kī ishā'at (ṣafhah A16) meṅ likhā keh 1994 meṅ 1.2 miliyan Amerīkī shādiyāṅ ṭalāq kā shikār hū'īṅ jo 1960 kī ta'dād kā tīn gunā haiṅ.[2]

Ṭalāq kī itnī baland sharḥ ke asarāt ṣirf nau jawānoṅ par hī nahīṅ bal-keh bachchoṅ par bhī numāyāṅ haiṅ. National Center for Health Statistics ke 1988 ke jā'eze ke muṭābiq Single-Parents ḳhāndānoṅ (ṭalāq-yāftah aur ba-ġhair

(1) www.ifas.org/fw/9607/statistics.html, 15 March 2002, 0200PST.

(2) calvarychapel.com/library/Reference/Social/ DivorceStatistics.htm, 15 March 2002,0200 PST.

shādī ke ban·ne wāle wāledain) ke bachche ‘adame dilchashpī ke bā‘is skūl kī ta‘līm se măḥrūm răhte haiṅ aur laṛkiyāṅ zindagī kī dūsrī dahā’ī meṅ hī ḥāmilah ho jātī haiṅ jab-keh aksar munashshiyāt ke ‘ādī bhī haiṅ.[(1)]

Ma‘rūf samājī sā’iṅs-dān Nicholas Nill ne 1993 ‘Īsawī meṅ ek riporṭ meṅ likhā keh ṭalāq-yāftah wāledain ke bachche nah ṣirf iqteṣādī mushkilāt kā shikār răhte haiṅ bal-keh ta‘līm kī măḥrūmī aur nafsiyātī pechidagiyoṅ kā shikār ho jāte haiṅ. Lŏs Enjilas ke ek ‘awāmī sarwe ke muṭābiq 69% Amerīkī ṭalāq ke muẓir asarāt ke izālah kī sabīl mustăḥkam ḳhādnānī niẓām ko qarār dete haiṅ.[(2)]

Bachchoṅ par ṭalāq ke asarāt ṣirf ta‘līmī, nafsiyāti yā iqteṣadi hī nahīṅ. Samājī sā’iṅs-dān Sara S. McLanahan ke muṭābiq woh laṛkiyāṅ jo apnā bachpan aur laṛakpan ṭalāq-yāftah wālidah ke sāth guzārtī haiṅ mustaqbil meṅ un ke isī manhaj par zindagī guzārne ke 100% se 150% tak imkānāt dekhe ga’e haiṅ.[(3)]

Maġhribī mu‘āshare kī ‘aurat ṣirf samājī yā mu‘āsharatī saṭḥ par hī inḥeṭāṭ kā shikār nahīṅ bal-keh ẓāhiran mu‘āshī wa iqteṣādi āzādī kī ḥāmil hote huwe bhī isteḥṣāl se do chār hai. Aqwāme muttaḥidah kī ek riporṭ meṅ maġhribī ‘aurat kī mu‘āshī wa iqteṣādī ḥālat kā jā’ezah yūṅ pesh kiyā gayā:

(1) calvarychapel.com/library/Reference/Social/ DivorceStatistics.htm, 15 March 2002,0200 PST.

(2) calvarychapel.com/library/Reference/Social/ DivorceStatistics.htm, 15 March 2002,0200 PST.

(3) www.divorcereform.org/black.html, 15 march 2002, 0200 PST.

Women constitute half the world's population, perform nearly two third of its work hours, recieve 1/10th hundredth of the world's property.[1]

"Dunyā kī ādhī ābādi 'auratoṅ par mushtamil hai, dunyā ke do tihā'ī kām ke ghanṭoṅ meṅ 'aurat kām kartī hai magar is dunyā kī āmdanī kā daswāṅ ḥiṣṣah miltā hai. Aur woh dunyā kī imlāk ke sauweṅ ḥiṣṣah se bhī kam kī mālik hai."

Islām meṅ 'Aurat kā maqām

Islām kī 'āmad 'aurat ke liye ġhulāmī, z̲illat aur ẓulm-o isteḥṣāl ke bandhanoṅ se āzādī kā paiġhām thī. Islām ne un tamām qabīḥ rusūm kā qal'a kam'a kar diyā jo 'aurat ke insānī waqār ke munāfī thīṅ aur 'aurat ko woh ḥuqūq 'aṭā kiye jis se woh mu'āshare meṅ us 'izzat-o takrīm kī mustaḥiq qarār pā'ī jis ek mustaḥiq mard haiṅ.

Pĕhlā ham Islām ke qā'im-kardah mu'āshare meṅ 'aurat kī takrīm wa manzilat kā jā'ezah pesh karte haiṅ:

1. Allāh Ta'ālá ne taḳhlīq ke dajre meṅ 'aurat ko mard ke sāth ek hī martabah meṅ rakhā hai, isī ṭarḥ insānīyat kī takwīn meṅ 'aurat mard ke sāth ek hī martabah meṅ hai, irshāde Bārī Ta'lá hai:

(1) UN Report 1980 quoted in Contemporary Political Ideologies: Roger Eatwell & Anthony Wright, Westview Press, San Francisco, 1993.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُواْ رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا
وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَثِيرًا.[1]

"Ae logo! Apne Rab se ḍaro, jis ne tumheṅ ej jān se paidā farmāyā phir usī se us kā joṛ paidā farmāyā. Phir un donoṅ meṅ se ba-kas̱rat mardoṅ aur 'auratoṅ (kī taḳhlīq) ko phailā diyā."

2. 'Aurat par se dā'emī ma'ṣiyat kī la'nat hatā dī ga'ī aur us par se ẕillat kā dāġh dūr kar diyā gayā keh 'aurat aur mard donoṅ ko Shayṭān waswasah ḍālā thā, jis ke natīje meṅ woh jannat se iḳhrāj ke mustaḥiq huwe the jab-keh 'īsā'ī riwāyāt ke muṭābiq shaiṭān ne Ḥaẕrat Ḥawwā' 'alayhā al-salām ko băhkā diyā aur yūṅ Ḥaẕrat Ḥawwā' 'alayhā al-salām Ḥaẕrat Ādam 'alayhi al-salām ke bhī jannat se iḳhrāj kā sabab banīṅ. Qur'ān Ḥakīm is bāṭil naẓarīyah kā rad karte huwe farmātā hai:

فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ[2].

"Phir Shayṭān ne unheṅ us jagah se hilā diyā aur unheṅ us (rāḥat ke) maqām se, jahāṅ woh the, alag kar diyā."

3. Allāh Ta'ālá ke hāṅ ajr kā isteḥqāq bar-ā-bar pāyā. In donoṅ meṅ se jo ko'ī bhī ko'ī 'amal karegā, use pūrī aur bar-ā-bar jazā' milegī. Irshāde Rabbānī hai'

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 1

(2) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 36

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لاَ أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنكُم مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَى بَعْضُكُم مِّن بَعْضٍ.[1]

"Un ke Rab ne un kī iltejā ko qubūl kar liyā (aur farmāyā) keh maiṅ tum meṅ se kisī 'amal karne wāle ke 'amal ko ẓā'e' nahīṅ karūṅgā, chāhe woh mard ho yā 'aurat. Tum sab ek dūsre meṅ se hī ho."

4. 'Aurat ko zindah zamīn meṅ gāṛe jāne se ḳhalāṣī milī. Yeh woh burī rasm thī jo eḥterāme insānīyat ke munāfī thī.

5. 'Aurat kī taẕlīl karne wāle zamāna'e jāhilīyat ke qadīm nikāḥ jo dar ḥaqīqat zinā the, Islām ne un sab ko bāṭil kar ke 'aurat ko 'izzat baḳhshī.

Ab ham un ḥuqūq kā jā'ezah lete haiṅ jo Islām ne 'aurat ko muḳhtalif ḥaiṡīyatoṅ meṅ 'aṭā kiye:

1. 'Aurat ke inferādī ḥuqūq

(1) 'Iṣmat-o 'iffat kā ḥaq

Mu'āshare meṅ 'aurat kī 'izzat-o eḥterām ko yaqīnī

banāne ke liye us ke ḥaqqe 'iṣmat kā taḥaffuẓ ẓarūrī hai. Islām ko ḥaqqe 'iṣmat 'aṭā kiyā aur mardoṅ ko bhī pā-band kiyā keh woh us ke ḥaqqe 'iṣmat kī ḥifāẓat kareṅ:

(1) al-Qur'ān, Āli 'Imrān, 3: 195

قُل لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَٰلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ ﴿﴾[1]

"(Ae Rasūle Mukarram!) Mominoṅ se kăh do keh apnī naẓareṅ nīchī rakhā kareṅ aur apnī sharm-gāhoṅ kī ḥifāẓat kareṅ. Yeh un ke liye pākīzagī kā mūjib hai. Allāh is se waqif hai, jo kuçh woh karte haiṅ."

"Farj" ke luġhawī ma'ná meṅ tamām aise a'ẕā' shāmil haiṅ, jo gunāh kī taġhīb meṅ mu'āwin ho sakte haiṅ, masalan āṅkh, kān, muṅh, pā'oṅ, aur us ke liye is ḥukm kī rūḥ yeh qarār pātī hai keh nah būrī naẓar se kisī ko dekho, nah fuḥsh kalam suno aur nah ḳhụd kaho, aur nah pā'oṅ se chal kar kisī aise maqam par jā'o, jahāṅ gunāh meṅ mubtalā ho jāne kā andeshah ho. Is ke ba'd 'auratoṅ ko ḥukm hotā hai:

وَقُل لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا.[2]

"Aur (ae Rasūle Mukarram!) Mominah 'auratoṅ se kăh do keh (mardoṅ ke sāmne āne par) woh apnī naẓareṅ nīchī rakhā kareṅ aur apnī sharm-gāhoṅ kī ḥifāẓat kareṅ aur apnī zīnat-o ārā'ish kī numā'ish

(1) al-Qur'ān, al-Nūr, 24: 30

(2) al-Qur'ān, al-Nūr, 24: 31

nah kareṅ siwā’e jism ke us ḥiṣṣah ko jo us meṅ khulā hī răhtā hai.”

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنكُمُ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا
الْحُلُمَ مِنكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِن قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُم مِّنَ
الظَّهِيرَةِ وَمِن بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَّكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ
جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَّافُونَ عَلَيْكُم بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الْآيَاتِ
وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ۝[1]

“Ae īmān wālo! Chāhiye keh tumhāre zere dast (ġhulām aur bāndiyoṅ) aur tumhāre hī woh bachche jo (abhī) jawān nahīṅ huwe (tumhāre pās āne ke liye) tīn mawāqe‘ par tum se ijāzat liyā kareṅ: (ek) namāze fajr se păhle, aur (dūsre) do păhr ke waqt jab tum (ārām ke liye) kapr̥e uṭārte ho aur (tīsre) namāze ‘ishā’ ke ba‘d (jab tum ḳhwāb-gāhoṅ meṅ chale jāte ho, (ye) tīn (waqt) tumhāre parde ke haiṅ, in (awqāt) ke ‘ilāwah nah tum par ko’ī gunāh hai aur nah un par (kyūṅ-keh baqīyah awqāt meṅ woh) tumhāre hāṅ kas̱rat ke sāth ek dūsre ke pās āte jāte răhte haiṅ, isī ṭarḥ Allāh tumhāre liye āṭateṅ wāẓeḥ farmātā hai, aur Allāh ḳhūb jān·ne wālā ḥikmat wālā hai.”

Islām ne qānūn ke nifāẕ meṅ bhī ‘aurat ke is ḥaq ko mustăḥẕar rakhā. Ḳhulafā’e rāshidīn kā ṭarẕe ‘amal aise iqdāmāt par mushtamil thā jin se nah ṣirf ‘aurat ke ḥaqqe

(1) al-Qur’ān, al-Nūr, 24: 58

‘iṣmat ko majrūḥ karne wāle ‘awāmil kā tadāruk uwā bal-keh ‘aurat kī ‘iṣmat-o ‘iffat kā taḥaffuẓ bhī yaqīnī huwā.

Ek shaḳhṣ Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḳhidmat meṅ āyā aur ‘arẕ kiyā keh mere ek mehmān ne merī hamshīrah kī ābrū-rezī kī hai aur use is par majbūr kiyā hai. Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne us shaḳhṣ se pūçhā us ne jurm kā e‘terāf kar liyā. Is par Āp ne ḥadde zinā jārī kar ke use ek sāl ke liye fadak kī ṭaraf jalā waṭan kar diyā. Lekin us ‘aurat ko nah to koṛe lagā’e aur nah hī jilā waṭn kiyā kyūṅ-keh use is fe‘l par majbūr kiyā gayā thā. Ba‘d meṅ Ḥaẕrat Abū Bakr Ṣiddīq raḍiya Allāhu ‘anhu ne us ḳhātūn kī shādī usī mard se kar dī.(1)

Isī ṭarḥ kā ek aur wāqe‘ah yūṅ maẕkūr hai:

استفاف رجل ناسا من هذيل فأرسلوا جارية لهم تحطب فأعجبت الضعيف فتبعها فأرادها علي نفسهانا متنعت فعاركها ساعة فانفلتت منه انفلاتة فرمته بحجر ففضت كبده فمات ثم جاء ت إلي أهلها فأخبرتهم فذهب أهلها إلي عمرا فأخبروه فأرسل عمر فوجد أثارهما فقال عمر قتيل الله لا يوري أبدا.2

(1) Hindī fī Kanz al-‘ummāl, 5: 411

(2) 1. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 9:435
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 1: 166, raqam: 154
3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 5: 431, raqam: 27793
4. Ḳhallāl, al-Sunnah, 1: 66, raqam: 154
5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 337
6. Ibn ‘Abd al-Barr, al-Tamhīd, 21: 257
7. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 8: 25

"Ek shaḳhṣ ne Hudhayl ke kuçh logoṅ kī da'wat kī aur apnī bāndi ko lakṛiyāṅ kāṭne ke liye bhejā. Mehmānoṅ meṅ se ek mehmān ko woh pasand ā ga'ī aur woh us ke pīçhe chal paṛā aur us kī 'iṣmat lūṭne kā ṭalab-gār huwā lekin us bāṅdī ne inkār kar diyā. Thoṛī der un donoṅ meṅ kashmakash hotī rahī. Phir woh apne āp ko çhuṛāne meṅ kām-yāb ho ga'ī aur ek patthar uṭhā kar us shaḳhṣ ke peṭ par mār diyā jis se us kā jigar phaṭ gayā aur woh mar gayā. Phir woh apne ghar wāloṅ ke pās pahŏṅchī aur unheṅ wāqe'ah sunāyā. Us ke ghar wāle use Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke pās le ga'e aur Āp se sārā wāqe'ah bayān kiyā. Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne mu'āmalah kī tăḥqīq ke liye kuçh logoṅ ko bhejā aur unhoṅ ne mauqa' par aise āsār dekhe, jis se donoṅ meṅ kashmakash kā subūt miltā thā. Tab Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ne farmāyā keh Allāh ne jise mārā hai us kī diyat kabhī nahīṅ dī jā saktī."

(2) Izzat aur rāz-dārī kā ḥaq

Mu'āshare meṅ 'auratoṅ kī 'izzat aur 'iffat-o 'iṣmat kī ḥifāẓat un ke rāz-dārī ke ḥaq kī ẓamānat meṅ hī muẓmir hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ḳhawātīn ko rāz-dāri kā ḥaq 'aṭā farmāyā aur dīgar

8. Ibn Qudāmah, al-Muġhnī, 9: 152

9. 'Asqalānī, Talḳhīṣ al-ḥabīr, 4: 86, raqam: 1817

10. Anṣārī Ḳhulāṣaṫ al-Badr al-Munīr, 2: 332, raqam: 2488

afrād mu‘āshare ko us ḥaq ke eḥterām kā pā-band kiyā. Qur’ān Ḥakīm meṅ irshāde Rabbānī hai:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ۞ فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِن قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ۞[1]

“Ae logo, jo īmān lā’e ho! Apne gharoṅ ke siwā dūsre gharoṅ meṅ se us waqt tak dāḳhil nah huwā karo jab tak (us amr kī) ijāzat nah le lo aur ăhle ḳhānah par salām kaho. Yeh tumhāre liye beh-tar hai keh tum in bātoṅ se naṣīḥat ḥāṣil karo. Aur agar ghar meṅ ko’ī nah ho to un mo dāḳhil nah ho, tab tak tumheṅ (andar jāne kī) ijāzat nah mile aur agar tum se lauṭ jāne ko kahā jā’e to lauṭ jā’o. Yeh tumhāre liye ziyādah pākīzagī kā mūjib hai. Aur jo kuçh tum karte ho, Allāh us se ḳhūb wāqif hai.”

Ḳhụd Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā yehī dastūr thā keh jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kisī ke hāṅ jāte to bāhar se al-salāmu ‘alaykum farmāte, tā-keh ṣāḥibe ḳhānah ko ma‘lūm ho jā’e aur woh Āp ke andar āne kī ijāzat de de. Agar păhlī bār ko’ī jawāb nah miltā to dūsri martabah al-salāmu ‘alaykum kăhte. Agar ab bhī ko’ī jawāb nah miltā to tīsri

(1) al-Qur’ān, al-Nūr, 24: 27, 28

martabah phir yehī karte aur is ke ba‘d bhī jawāb nah milne par wā-pas tashrīf le jāte.

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ek martabah Sa‘d bin ‘Ubādah raḍiya Allāhu ‘anhu ke ghar tashrīf le ga’e. Ḥasbe ma‘mūl al-salāmu ‘alaykum kahā. Sa‘d ne jawāb meṅ āhistah se wa-‘alakyum al-salām khā jo Āp sun nah sake. Isī ṭarḥ tīnoṅ bār huwā. Āḳhir jab Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam yeh ḳhayāl kar ke wā-pas jāne lage keh ġhāliban ghar meṅ ko’ī nahīṅ to Ḥaẓrat Sa‘d dauṛ kar ā’e aur Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko sāth le ga’e aur ‘arẓ kiyā:

يا رسول الله! إني كنت أسمع تسليمک و أرد عليک ردا خفيا لتكثر علينا من السلام.[1]

> “Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ ne jawāb to diyā thā lekin āhistah se, maiṅ yeh chāhtā thā keh Āp ziyādah se ziyādah bār hamāre liye du‘ā kareṅ Āp(kyūṅ-keh al-salāmu ‘alykum bhī salāmatī kī du‘ā hai.)”

Inhī ma‘noṅ meṅ Ḥaẓrat Abū Mūsá Ash‘arī raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai. Woh bayān karte haiṅ keh Rasūl

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu nawm, bābu kam marraṫin yusallim, 4: 347, raqam: 5185

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 3: 421

3. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 18: 253, raqam: 902

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 439, raqam: 8808

5. Ibn Kat̲h̲īr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 3: 280

Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne mujh se farmāyā:

إذا استاذن احدكم ثلاثا فلم يوذن له فليرجع.(1)

> "Jab tum meṅ se ko’ī shaḳhṣ (kisī ke ghar meṅ dāḳhil hone ke liye) tīn martabah ijāzat ṭalab kare aur us ko ijāzat nah mile to chāhie keh wā-pas chalā ā’e."

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh agar Salām ke jawāb meṅ ṣāḥibe ḳhānah makān ke andar se nām wa-ġhairah pūçhe to fauran apnā nām batānā chāhiye. Ḥaẓrat Jābir raḍiya Allāhu ‘anhu kăhte haiṅ keh maiṅ Ḥuẓūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke pās gayā aur andar āne kī ijāzat ṭalab kī to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne andar se pūçhā: kaun hai? Maiṅ ne ‘arẓ kiyā: maiṅ hūṅ. Is par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne nā-gawārī se farmāyā: " maiṅ hūṅ, maiṅ hūṅ, maiṅ hūṅ" aur bāhar tashrīf le ā’e, goyā Āp ṣallá

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-isti’ḏḫān, bābu al-taslīm, 5: 2305, raqam: 5891

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu ādāb, bābu al-isti’ḏḫān, 3: 1694

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4: 398

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 13: 122, raqam: 5806

5. Ṭayālisī, al-Musnad, 1: 70, raqam: 518

6. Ḥumaydī fī al-Musnad, 2: 321, raqam: 734

7. Abū Ya‘lá fī Musnad, 2: 269m, raqam: 981

8. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 2: 168, raqam: 1687

9. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8: 339, raqam: 39

10. Shaybānī, al-Āḥād wa-al-maṯḫānī, 4: 449, raqam: 2502

Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne mǎḥẕ “maiṅ hūṅ” jawāb dene ko nā-pasand farmāyā.[1]

Is meṅ ta‘līm yeh hai keh pūçhne par apnā nām batānā chāhiye, mǎḥẕ “maiṅ hūṅ” kǎhne se yeh ma‘lūm nahīṅ hotā keh kaun hai? Ba‘z awqāt aisā hotā hai keh jab andar se ko’ī nahīṅ miltā to mutajassis log idhar-udhar jhāṅkne lagte haiṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne is ṭarḥ kisī dūsre ke ghar meṅ jhāṅkne se man‘a farmāyā, kyūṅ-keh is se ijāzat ṭalab karne kā maqṣad hī faut ho jātā hai. Agar ko’ī shaḳhṣ is ṭarḥ jhāṅke aur ṣāḥibe ḳhānah use sazā dene ke liye use kaṅkarī yā patthar mār de jis se jhāṅkne wāle kī āṅkh phūṭ jā’e yā use ko’ī zaḳhm pahŏṅch jā’e to ṣāḥibe makān bariyuz̲-z̲immah hai aur jhāṅkne wāle ko qiṣāṣ nahīṅ diyā jā’egā.[2]

Kisī ke ghar meṅ ijāzat le kar dāḳhil hone ke is ‘ām ḥukm ke ba‘d farmāyā keh tum kisī ke ghar se ko’i chīz ṭalab karnā chāho to tumhārā farẕ hai keh parde pīçhe se sawāl karo tā-keh ek dūsre kā sāmnā nah karnā paṛe jo donoṅ ke liye aḳhlāqi leḥāẓ se achçhā hai. Irshāde Rabbānī hai:

وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِن وَرَاءِ حِجَابٍ ذَٰلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ.3

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-isti’d̲h̲ān, bābu id̲h̲ā qāla man d̲h̲ā, 5: 2306, raqam: 5896

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-isti’d̲h̲ān, bābu al-isti’d̲h̲ānu min ajli al-baṣar, 5: 2304, raqam: 5888

(3) al-Qur’ān, al-Aḥzāb, 33: 53

"Aur jab tum 'auratoṅ se ko'ī chīz ṭalab karo to un se parde ke bāhar se māṅg lo. Yeh tumhāre diloṅ ke liye aur un ke diloṅ ke liye ziyādah pākīzagī kā mūjib hai."

'Auratoṅ ke ḥaqqe rāz-dārī wa 'iṣmat-o 'iffat ke liye pardah ke ăḥkām ā'e. Qur'ān ḥakīm meṅ ḳhawātīn ko apnī nigāheṅ nīchī rakhne aur apnī ārā'ish-o zebā'ish ko afshā nah karne kī ta'līm de kar us pākīzagiye mu'āsharat kī bunyād rakhī ga'ī jo ḳhawātīn ke ḥaqqe rāz-darī wa 'iṣamat-o 'iffat kī ḥifāẓat ko yaqīnī banā sakti hai:

وَقُل لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِن زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ[1]

"Aur Āp momin 'auratoṅ se farmā deṅ keh woh (bhī) apnī nigāheṅ nīchī rakhā kareṅ aur apnī sharm-gāhoṅ kī ḥifāẓat kiyā kareṅ aur apnī arā'ish wa zebā'ish ko ẓāhir nah kiyā kareṅ siwā'e (isī ḥiṣṣah) ke jo us meṅ se ḳhụd ẓāhir hotā hai aur woh apne saroṅ par oḍhe huwe dupaṭṭe (aur chādareṅ)

(1) al-Qur'ān, al-Nūr, 24: 31

apne girebānoṅ aur sīnoṅ par (bhī) ḍāle rahā kareṅ aur woh apne banā’o siṅghār ko (kisī par) ẓāhir nah kiyā kareṅ siwā’e apne shauharoṅ ke yā apne bāp dādā ke yā apne beṭoṅ yā apne shauharoṅ ke beṭoṅ ke yā apne bhā’iyoṅ yā apne bhatījoṅ yā apne bhāṅjoṅ ke yā apnī (ham maẕha, Musalmān) ‘auratoṅ yā apnī mamlūkah bāndiyoṅ ke yā mardoṅ meṅ se woh ḳhidmat-gār jo ḳhwāhish-o shăhwat se ḳhālī hoṅ yā woh bachche jo (kamsinī ke bā‘is̱ abhī) ‘auratoṅ ke pardah wāli chīzoṅ se āgāh nahīṅ huwe (yeh bhī mustas̱ná) haiṅ aur nah (chalte huwe) apne pā’oṅ (zamīn par is ṭarḥ mārā kareṅ keh (pairoṅ kī jhaṅkar se) un kā woh siṅghār ma‘lūm ho jā’e jise woh (ḥukme sharī‘at se) paushīdah kiye huwe haiṅ aur tum sab ke sab Allāh ke ḥuẓūr taubah karo ae Mominoṅ! Tā-keh tum (un ăḥkām par ‘amal pairā ho kar) falāḥ pā jā’o.

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِن جَلَابِيبِهِنَّ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَن يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ.[1]

“Ae Nabī apnī bīwiyoṅ aur apnī ṣāḥib-zādiyoṅ aur Musalmān ‘auratoṅ se farmā deṅ keh (bāhar nikalte waqt) apnī chādareṅ apne ūpar oṛh liyā kareṅ, yeh is Ḳhaṭīb Baġhdādī fī Tārīḳh Baġhdād, ke qarīb-tar hai keh woh păhchān lī jā’eṅ (keh yeh pāk dāman āzād ‘aurateṅ haiṅ) phir unheṅ (āwārah bāṅdiyāṅ samajh kar ġalaṭī se) īẕā nah dī jā’e.”

(1) al-Qur’ān, al-Aḥzāb, 33: 59

(3) Ta‘līm-o tarbīyat kā ḥaq

Islām kī ta‘līmāt kā āġhāz اقْرَأْ se kiyā gayā aur ta‘līm ko sharfe insānīyat aur shanāḳhte Parwar-digār kī asās qarār diyā gayā:

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝ خَلَقَ الْإِنسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ ۝ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ الْإِنسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ۝[1]

"(Ae Ḥabīb!) Apne Rab ke nām se (āġhāz karte huwe) paṛhiye jis ne (har chīz ko) paidā farmāyā. Us ne insān ko (rahime mādar meṅ joṅk kī ṭarḥ) mu‘allaq wujūd se paidā kiyā. Paṛhiye aur Āp kā Rab baṛā hī Karīm hai. Jis ne qalam ke zarī‘e (likhne paṛhne kā) ‘ilm sikhāyā. Jis ne insān ko (us ke ‘ilāwah bhī) woh (kuçh) sikhā diyā jo woh nahīṅ jāntā thā."

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ḳhawātīn kī ta‘līm-o tarbīyat ko itnā hī ahamm aur ẓarūrī qarār diyā hai jitnā keh mardoṅ kī. Islāmī mu‘āshare meṅ yeh kisī ṭarḥ munāsib nahīṅ keh ko'ī shaḳhṣ laṛkī ko laṛke se kam darajah de kar us kī ta‘līm-o tarbīyat naẓar-anjdāz kar de. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā irshād hai:

(1) al-Qur'ān, al-‘Alaq, 96: 1_5

الرجل تكون له الامة فيعلمها فيحسن تعليمها و يودبها فيحسن ادبها ثم يعتقها فيتزوجها فله اجران.[1]

"Agar kisī shaḳhṣ ke pās ek lauṅḍī ho phir woh use ta'līm de aur yeh achçhī ta'līm ho. Aur us ko ādābe majlis sikhā'e aur yeh achçhe ādāb hoṅ. Phir āzād kar ke us se nikāḥ kare to us shaḳhṣ ke liye dohrā ajr hai."

Ya'nī ek ajr to is bāt kā keh us ne use achçhī ta'līm dī aur achçhe ādāb sikhā'e aur dūsrā ajr is amr kā keh use āzād kar ke us se nikāḥ kar liyā aur isī ṭarḥ us kā darajah baland kiyā.

Is se ẓāhir hai keh Islām agar bāṅdiyoṅ tak ko zeware ta'līm se ārāstah karne ko kāre sawāb qarār detā hai to woh āzād laṛkoṅ aur laṛkiyoṅ ke ta'līm se māḥrūm rakhe jāne ko kyūṅ-kar gawārā kar saktā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne 'ilm kī 'aẓamat ẓāhir karne ke liye irshād farmāyā keh us kā ḥāṣil karnā har Musalmān par farẓ hai:

طلب العلم فريضة علي كل مسلم.[2]

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihād, bābu faḍli man aslam, 3: 1096, raqam: 2849

2. Abū 'Awānah fī al-Musnad, 1: 103, raqam: 68

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 3: 118, raqam: 12635

4. Rūyānī, al-Musnad, 1: 307, raqam: 458

(2) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, al-muqaddimah, bābu faḍlu al-'ulamā, 1: 81, raqam: 224

2. Abū Ya'lá fī Musnad, 5: 223, raqam: 2837

"'Ilm ḥāṣil karnā har Musalmān (mard wa 'aurat) par farẓ hai."

Ek dūsre mauqa' par ḥuṣūle 'ilm meṅ har ṭarḥ ke imtiyāz aur taṅg naẓarī ko miṭāne kī ḳhāṭir nihāyat laṭīf pairā'e meṅ farmāyā:

الكلمة الحكمة ضالة المؤمن فحيث وجدها فهو احق بها.[1]

3. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 10: 195, raqam: 10439

4. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 1: 8, raqam: 9

5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-ṣaġhīr, 1: 36, raqam: 22

6. Abū Ya'lá fī al-Mu'ajjam, 1: 257, raqam: 320

7. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 2: 203, raqam: 1663

8. Hayt̲h̲amī fī Majma' al-zawa'id, 1: 119

9. Mund̲h̲irī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 1: 52, raqam: 109

10: Kinānī, Miṣbāḥ al-zujājah, 1: 30, raqam: 81

(1) 1. Tirmid̲h̲ī fī al-Sunan, kitābu al-'ilm, mā jā' fī faḍli al-fiqh, 5: 51, raqam: 2687

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-zuhd, bābu al-ḥikmah, 2: 1395, raqam: 4169

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7: 240, raqam: 35681

4. Rūyānī, al-Musnad, 1: 75, raqam: 33

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 6: 190, raqam: 11851

6. Shaybānī, al-Āḥād wa-al-mat̲h̲ānī, 3: 264, raqam: 1639

7. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma't̲h̲ūr al-ḳhiṭāb, 2: 152, raqam: 2770

8. Abū Nu'aym Aṣbahānī, Ḥilyaṫ al-awliyā', 3: 354

9. Suyūṭī, Sharḥ Sunan Ibn Mājah, 1: 307, raqam: 4169

10. Munāw, Fayḍ al-Qadīr, 2: 545

"'Ilm aur 'aql kī bāt Momin kā gum-shudah māl hai, pas jahāṅ bhī use pā'e use ḥāṣil karne kā woh ziyādah ḥaq-dār hai."

(4) Ḥusne sulūk kā ḥaq

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne 'auratoṅ se ḥusne sulūk kī ta'līm dī aur zindagī ke 'ām mu'āmalāt meṅ 'auratoṅ se 'afw-o dar-guzar aur rāfat-o maḥabbat par mabnī sulūk kī talqīn farmā'ī:

عن أبي هريرة رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ قال : المرأة كالضلع ان اقمتها كسرتها وان استمتعت بها استمتعت بها وفيها عوج.[1]

"Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: 'aurat paslī kī mānind hai agar use sidhā karoge to ṭūṭ jā'egī agar

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitab al-nikāḥ, bābu al-mudārāṫi ma'a al-nisā', 5: 1987, raqam: 4889

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-riḍā', bābu al-waṣīyaṫu al-nisā', 2:1090, raqam: 1468

3. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitāb al-ṭalāq, bābu mā jā' fī mudārāṫi al-nisā', 3: 493, raqam: 1188

4. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2: 428, raqam: 9521

5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9: 487, raqam: 4180

6. Dārimī, al-Sunan, 2: 199, raqam: 2222

7. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 4: 197

8. Abū 'Awānah fī al-Musnad, 3: 142, raqam: 4495

9. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 1: 178, raqam: 565

10. Hayṯẖamī fī Majma' al-zawa'id, 4: 303, raqam: 304

usī ṭarḥ us ke ṣāth fā’edah uṭ̤hā sakte ho warnah us ke andar ṭeṛhāpan maujūd hai.”

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال : من كان يؤمن بالله واليوم الاخر فلا يؤذي جاره واستوصوا بالنساء خيرا، فانهن خلقن من ضلع و ان اعوج شئ في الضلع اعلاه فان ذهبت تقيمه كسرته وان تركته لم يزل اعوج فاستوصوا بالنساء خيرا.[1]

“Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: jo Allāh Ta‘ālá aur Roze Qiyāmat par īmān rakhtā hai woh apne ham-sā’e ko taklīf nah de, aur ‘auratoṅ ke sāth nekī karne ke bāre meṅ merī waṣīyat qubūl kar lo kyūṅ-keh woh paslī se paidā kī ga’īṅ haiṅ. Aur sab se ūpar wālī paslī sab se ziyādah ṭeṛhī hotī hai agar tum se sīdhā karne lagoge to toṛ ḍāloge aur us ke ḥāl par çhoṛe rahoge tab bhī hameshah ṭeṛhī rahegī pas ‘auratoṅ ke sāth bhalā’ī karne ke bāre meṅ merī wasīyat qubūl kar lo.”

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, bābu al-waṣāṫi bi-al-nisā’, 5: 1987, raqam: 4890

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitāb al-riḍā, bābu al-waṣīyaṫu bi-al-niṣā’, 2: 1091, raqam: 1468

3. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 4: 197

4. Ibn Rāhwayh, al-Musnad, 1: 250, raqam: 214

5. Abū Ya‘lá fī Musnad, 11: 85, raqam: 6218

6. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7: 295, raqam: 14499

(5) Milkīyat aur jā'edād kā ḥaq

Islām ne mardoṅ kī ṭarḥ 'auratoṅ ko bhī milkīyat 'aṭā kiyā. Woh nah ṣirf ḳhụd kamā saktī hai bal-keh wirāsat ke tăḥt ḥāṣil hone wālī imlāk kī mālik bhī ban saktī hai. Irshāde Rabbānī hai:

لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ.[1]

> "Mardoṅ ke liye us meṅ se ḥiṣṣah hai jo unhoṅ ne kamāyā, aur 'auratoṅ ke liye us meṅ se ḥiṣṣah jo unhoṅ kamāyā."

'Aurat kā ḥaqqe milkīyat ṭalāq kī ṣūrat meṅ bhī răhtā hai. Ṭalāqe raj'ī ke bāre meṅ Ibn Qudāmah ne likhā hai keh agar shauhar ne aisī bīmārī jis meṅ halākat kā ḳhaṭrah ho, ke daurān meṅ apnī bīwī ko ṭalāq dī aur phir daurāne 'iddat usī bīmārī se mar gayā to bīwī us kī wāris hogī aur agar bīwī mar ga'ī to shauhar us kā wāris nahīṅ hogā. yehī rā'e Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu aur Ḥaẕrat 'Uthmān se bhī marwī hai."[2]

Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu kā qaul hai:

اذا طلقها مريضا ورثته ما كانت في العدة ولا يرثها.[3]

---

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 32

(2) Ibn Qudāmah, al-Muġhnī, 6: 329

(3) 1. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 7/64, raqam: 12201
2. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 4/171
3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá,7/363, raqam: 14908
4. Mālik bin Anas, al-Mudawwanah al-kubrá, 6/38

"Agar shauhar ne apnī bīmārī kī ḥālat meṅ bīwī ko ṭalāq de dī to bīwī daurāne 'iddat us kī wāris hogī lekin shauhar us kā wāris nahīṅ hogā."

Ṭalāqe muġhallaẓah ke bāre meṅ Qaẓī Shurayḥ bayān karte haiṅ keh 'Urwah al-Bāriqī Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu se ho kar mere pās ā'e aur us shaḳhṣ ke bāre meṅ bayān kiyā jo apnī bīwī ko ḥālate maraẓ meṅ tīn ṭalāqeṅ de de keh Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu ke nazdīk bīwī daurāne 'iddat us kī wāris hogī lekin shauhar us kā wāris nahīṅ hogā.[1]

(6) Ḥurmate nikāḥ kā ḥaq

Islām se qabl mushrikīne 'arab bilā imtiyāz har 'aurat se nikāh jā'iz samajhte the. Bāp mar jātā to beṭā māṅ se shādī kar letā. Jaṣṣāṣ ne 'Aḥkām al-Qur'ān (2: 148)' meṅ sautelī māṅ se nikāḥ ke muta'alliq likhā hai:

و قد كان نكاح إمراة الأب مستفيضا شائعا في الجاهلية.

"Aur bāp kī bewah se shādī kar lenā jāhilīyat meṅ 'ām ma'mūl thā."

Islām ne 'auratoṅ ke ḥuqūq numāyāṅ karte huwe ba'ẓ rishtoṅ se nikāḥ ḥarām qarār diyā aur us kī pūrī fāhrist ginwā dī. Irshāde Rabbānī hai:

5. Ibn Ḥazm, al-Muḥallá, 10/219

(1) 1. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 10/219, 228

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/97

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالاَتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ
وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللاَّتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ
نِسَآئِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللاَّتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَآئِكُمُ اللاَّتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ فَإِن لَّمْ
تَكُونُواْ دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلاَئِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلاَبِكُمْ وَأَن
تَجْمَعُواْ بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إَلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ.[1]

"Tum par tumhārī mā'eṅ beṭiyāṅ aur tumhāri băhneṅ aur tumhārī phūphiyāṅ aur tumhārī ḳhālā'eṅ aur bhatījiyāṅ aur bhānjiyāṅ aur tumhārī (woh) mā'eṅ jinhoṅ ne tumheṅ dūdh pilāyā ho aur tumhārī raẓā'at meṅ sharīk băhneṅ aur tumhārī bīwiyoṅ kī mā'eṅ sab ḥarām kar dī ga'ī haiṅ. Aur (isī ṭarḥ) tumhārī god meṅ parwarish pāne wālī woh har laṛkiyāṅ jo tumhārī un 'auratoṅ (ke baṭn) se haiṅ jin se tum ṣuḥbat kar chuke ho (bhī ḥarām haiṅ) jo tumhārī pusht se haiṅ aur tumhāre un beṭoṅ kī bīwiyāṅ (bhī tum par ḥarām haiṅ) jo tumhārī pusht se haiṅ aur yeh (bhī ḥarām hai keh) tum do băhnoṅ ko ek sāth (nikāh meṅ) jam'a karo siwā'e us ke jo daure jahālat meṅ guzar chukā."

2. 'Aurat ke 'ā'ilī ḥuqūq

(1) Māṅ kī ḥaisīyat se ḥaq

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ăhle īmān kī jannat māṅ ke qadmoṅ tale qarār

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 23

de kar māṅ ko mu‘āshare kā sab se ziyādah mukarram-o mŏḥtaram maqām ‘aṭā kiyā. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh sab se ziyādah ḥusne sulūk kī mustaḥiq māṅ ha:

عن ابي هريرة رضي الله عنه قال : جاء رجلي الي رسول الله ﷺ فقال : يا رسول الله! من احق الناس بحسن صحابتي؟ قال : ''امک، '' قال : ثم من؟ قال : ''ثم امک، '' قال : ثم من؟ قال : ''ثم امک''، قال ثم من؟ قال : ''ثم ابوک''.[1]

“Ḥaẓrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā: ek ādamī Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ ḥāẓir ho kar ‘arẓ guzār huwā yā Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam mere ḥusne sulūk kā sab se ziyādah mustaḥiq kaun hai? Farāyā keh tumhārī wālidah, ‘arẓ kī keh phr kaun hai farmāyā keh tumhārī wālidah, ‘arẓ kī keh phir kaun hai? Farmāyā keh tumhārī wālidah hai, ‘arẓ kī keh phir kaun hai? Farmāyā keh tumhārā wālid hai.”

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-adab, bābu man aḥaqqu al-nās, 5/2227, raqam: 5626

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-birru wa-al-ṣilaṫu wa-al-ādāb, bābu birru al-wālidayn, 4/1974, raqam: 2548

3. Ibn Rāhwayh, al-Musand, 1/216, raqam: 172

4. Munḏẖirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3/220, raqam: 3766

5. al-Ḥusaynī, al-Bayān wa-al-ta‘rīf, 1/171, raqam: 447

6. Kinānī, Miṣbāh al-zujājah, 4/98, raqam: 1278

(2) Beṭī kī ḥisīyat se ḥaq

Woh Mu'āsharah jahāṅ beṭī kī paidā'ish ko zillat-o rushwā'ī kā sabab qarār diyā jātā thā, Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne beṭī ko eḥterām-o 'izzat kā maqām 'aṭā kiyā. Islām ne nah ṣirf mu'āsharatī wa samājī saṭḥ par beṭī kā maqām baland kiyā gayā bal-keh use wirāsat kā ḥaq-dār bhī ṭhāḥrāyā, irshāde Rabbānī hai:

يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ.[1]

"Allāh tumhārī aulāḍ (kī wirāsat) ke bāre meṅ ḥukm detā hai keh laṛke ke liye do laṛkiyoṅ ke bar-ā-bar ḥiṣṣah hai phir agar ṣirf laṛkiyāṅ hī hoṅ (do yā) do se zā'id to un ke liye us tarkah kā do tehā'ī ḥiṣṣah hai aur agar woh akelī ho to us ke liye ādhā hai."

Qur'ān Ḥakīm ne beṭī kī paidā'ish par ġham wa ġhuṣṣe ko jāhilīyat kī rasm aur insānīyat kī tazlīl qarār dete huwe us kī mazammat kī:

وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ۝ يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۝[2]

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 11

(2) al-Qur'ān, al-Naḥl, 16: 58, 59

"Aur jab un meṅ se kisī ko laṛkī (kī paidā'ish) kī ḳhụsh-ḳhabarī sunā'ī jātī hai to us kā chehrah siyāh ho jātā hai aur woh ġhuṣṣah se bhar jātā hai. Woh logoṅ se çhuptā phirtā hai (ba-za'me ḳhwesh) us burī ḳhabar kī waj·h se jo use sunā'ī ga'ī hai (ab yeh sochne lagtā hai keh) āyā use zillat-o ruswā'ī ke sāth (zindah) rakhe yā use miṭṭī meṅ dabā de (ya'nī zindah dargor kar de) ḳhabar-dār kitnā burā faiṣalah hai jo woh karte haiṅ."

Aur beṭiyoṅ ko zindah dargor karne kī mumāna'at kar ke daure jāhilīyat kī us rasme bad kā qal'a qam'a kiyā jo Islām kī āmad se qabl us mu'āshare meṅ jātī thī:

وَلاَ تَقْتُلُواْ أَوْلاَدَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاَقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُم إنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْءاً كَبِيرًا ۝[1]

"Aur tum apnī aulād ko muflisī ke ḳhauf se qatl mat karo ham hī unheṅ (bhī) rizq dete haiṅ aur tumheṅ bhī, be-shak un ko qatl karnā bŏhat baṛā gunāh hai."

(3) Băhăn kī ḥaisīyat se ḥaq

Qur'ān Ḥakīm meṅ jahāṅ 'aurat ke dīgar mu'āsharatī wa samājī darajāt ke ḥuqūq kā ta'ayyun kiyā gayā hai, wahāṅ ba-ṭaure băḥăn bhī us ke ḥuqūq bayan kiye ga'e haiṅ. Ba-ṭaure băhăn 'aurat kā wirās̱at kā ḥaq bayan karte huwe Qur'ān Ḥakīm meṅ irshād farmāyā gayā:

(1) al-Qur'ān, Isrā'īl, 17: 31

وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلاَلَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا
السُّدُسُ فَإِن كَانُوٓاْ أَكْثَرَ مِن ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى
بِهَآ أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَآرٍّ.1

"Aur agar kisī aise mard yā 'aurat kī wirā<u>s</u>at taqsīm kī jā rahī ho jis ke nah māṅ bāp hoṅ nah ko'ī aulād aur us kā māṅ kī ṭaraf se ek bhā'ī yā ek băhăn ho (ya'nī aḳhyāfī bhā'ī yā băhăn) to un donoṅ meṅ se har ek ke liye çhaṭā ḥiṣṣah hai phir agar woh bhā'ī băḥăn ek se ziyādah hoṅ to sab ek tiḥā'ī meṅ sharīk hoṅge (yeh taqsīm bhī) us waṣīyat ke ba'd (hogī) jo (wāri<u>s</u>oṅ ko) nuqṣān pahŏṅchā'e ba-ġhair kī ga'ī ho yā qarẕ (kī adā'īgī) ke ba'd."

يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلاَلَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ
فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَآ إِن لَّمْ يَكُن لَّهَا وَلَدٌ فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا
الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِن كَانُوٓاْ إِخْوَةً رِّجَالاً وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنثَيَيْنِ.2

"Log Āp se ḥukm daryāft karrte haiṅ. Farmā dījiye keh Allāh tumheṅ (ba-ġhair aulād aur ba-ġhair wālidain ke faut hone wāle) kalālah (kī wirā<u>s</u>art) ke bāre meṅ yeh ḥukm detā hai keh agar ko'ī aisā shaḳhṣ faut ho jā'e jo be aulād ho magar us kī băhăn ho to us ke liye us (māl) kā ādhā (ḥiṣṣah) hai jo us ne çhoṛā hai aur agar (us ke bar-'aks băhăn kalālah

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 12

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 177

ho to us ke marne kī ṣūrat meṅ us kā) bhā'ī us (băhăn) kā wāris (kāmil) hogā agar us (băhăn) kī ko'ī aulād nah ho. Phir agar (kalālah bhā'ī kī maut par) do (băhneṅ wāris) hoṅ to un ke liye us (māl) kā do tihā'ī (ḥiṣṣah) hai jo us ne ç̣horā hai aur agar (ba-ṣūrate kalālah marḥūm ke) chand bhā'ī băhăn mard (bhī) aur 'aurateṅ (bhī wāris) hoṅ to phir (har) ek mard kā (ḥiṣṣah) do 'auratoṅ ke bar-ā-bar hogā."

(4) Bīwī kī ḥaisīyat se ḥaq

Qur'ān Ḥakīm meṅ Allāh Ta'ālá ne nasle insāni ke tasalsul wa baqa' ke liye izdewājī zindagī aur ḳhāndānī rishtoṅ ko apnī ne'mat qarār diyā:

وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنْ أَزْوَاجِكُم بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ[1]

"Aur Allāh ne tum hī meṅ se tumhāre liye joṛe paidā farmā'e aur tumhāre joṛoṅ (bīwiyoṅ) se tumhāre liye beṭe, paute aur nawāse paidā farmā'e aur tumheṅ pākīzah rizq 'aṭā farmāyā to kyā phir bhī woh (ḥaq ko ç̣hoṛ kar) bāṭil par īmān rakhte haiṅ aur Allāh kī ne'mat se woh nā-shukrī karte haiṅ."

Dūsre maqām par bīwī ke rishte kī ahammīyat aur us se ḥusne sulūk ko yūṅ bayān kiyā gayā:

(1) al-Qur'ān, al-Naḥl, 16: 72

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَآئِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ عَلِمَ اللّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُواْ مَا كَتَبَ اللّهُ لَكُمْ وَكُلُواْ وَاشْرَبُواْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّواْ الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ وَلاَ تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللّهِ فَلاَ تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾[1]

"Tumhāre liye rozoṅ kī rātoṅ meṅ apnī bīwiyoṅ ke pās jānā ḥalāl kar diyā gayā hai woh tumhārā libās haiṅ aur tum un kā libās ho, Allāh ko ma'lūm hai keh tum apne ḥaq meṅ ḳhayānat karte the so us ne tumhāre hāl par raḥm kiyā aur tumheṅ mu'āf farmā diyā, pas (ab rozoṅ kī ratoṅ meṅ be-shak un se mubāsharat kiyā karo aur jo Allāh ne tumhāre liye likh diyā hai chāhā karo, aur khāte pīte rahā karo yahāṅ tak keh tum par ṣubḥ kā safed ḍorā (rāt ke) siyāḥ ḍore se (alag ho kar) numāyāṅ ho jā'e, phir rozah rāt (kī āmad) tak pūrā karo, aur 'auratoṅ se us daurān un meṅ shab bāshī nah kiyā karo jab tum masjidoṅ meṅ e'tekāf baiṭhe ho, yeh Allāh kī (qā'im-kardah) ḥadeṅ haiṅ pas un ke toṛne ke nazdīk nah jā'o, isī ṭarḥ Allāh logoṅ ke liye apnī āyateṅ (ḳhol kar) bayān kartā hai tā-keh woh parhez-gārī iḳhityār kareṅ."

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 187

وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلاَثَةَ قُرُوَءٍ وَلاَ يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُواْ إِصْلاَحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللّهُ عَزِيزٌ حَكُيمٌ۝1

"Aur ṭalāq-yāftah 'aurateṅ apne Āp ko tīn haiẓ tak roke rakheṅ, aur un ke liye jā'iz nahīṅ keh woh use çhupā'eṅ jo Allāh ne un ke raḥimoṅ meṅ paidā farmā diyā ho agar woh Allāh par aur Qiyāmat ke Din par īmān rakhtī haiṅ, is muddat ke andar un ke shauharoṅ ko unheṅ (phir) apnī zaujīyat meṅ lauṭāne kā ḥaq ziyādah hai agar woh iṣlāḥ kā irādah kar leṅ, aur dastūr ke muṭābiq 'auratoṅ ke bhī mardoṅ par isī ṭarḥ ḥuqūq haiṅ jaise mardoṅ ke 'auratoṅ par, al-battah mardoṅ ko un par faẓīlat hai, aur Allāh baṛā ġhālib baṛī ḥikmat wālā hai."

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ.2

"Aur tumhāre liye us (māl) kā ādhā ḥiṣṣah hai jo tumhārī bīwiyāṅ çhoṛ jā'eṅ ba-sharṭe-keh un kī ko'ī

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 228

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 12

aulād nah ho, phir agar un kī aulād ho to tumhāre liye un ke tarkah se chauthā'ī hai (yeh bhī) us wa<u>s</u>īyat (ke pūrā karne) ke ba'd jo unhoṅ ne kī ho yā qaẕ (kī adā'īgī) ke ba'd, aur tumhārī bīwiyoṅ kā tumhāre ç̣hoṛe huwe (māl) meṅ se chauthā ḥiṣṣah hai ba-sharṭe-keh tumhāri ko'ī aulād nah ho phir agar tumhārī ko'ī aulād nah ho to un ke liye tumhāre tarkah meṅ se āṭhwāṅ ḥiṣṣah hai tumhārī us (māl) kī nisbat kī hū'ī waṣīyat (pūrī karne) yā tumhāre qarẕ kī adā'īgī ke ba'd."

Yeh Qur'āne Ḥakīm hī kī ta'līmāt kā 'amalī iblāġh thā keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne bīwī se ḥusne sulūk kī talqīn farmā'ī:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : جاء رجل الي النبي ﷺ فقال : يا رسول الله! اني كتبت في غزوة كذا و كذا و امراتي حاجة، قال : ارجع فحج مع امراتک.[1]

"Ibn 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ ek shaḳhṣ ḥāẕir ho

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihād, bābu kitābaṫi al-imāmi al-nās, 3: 1114, raqam: 2896

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihād, bābu mani uktutiba fī jaysh, 3/1094, raqam: 2844

3. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ḥajj, bābu safaru al-mar'aṫi ma'a Maḥram, 2/978, raqam: 1341

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9: 42, raqam: 3757

5. Ibn Ḳhuzaymah, al-Ṣaḥīḥ, 4/137, raqam: 2529

6. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 11/424, 425, raqam: 12201, 12205

kar ‘arẕ guzār huwā: ya Rasūl Allāh! Merā nām fulān fulān ghazwah meṅ likh liyā gayā hai aur merī biwī ḥajj karne jā rahī hai. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: tum wā-pas chale jā’o aur apnī bīwī ke sāth ḥajj karo.”

Aur isī ta‘līm par ṣaḥāba’e kirām riḍwānu Allāhi Ta‘ālá ‘alayhim ajma‘īn ‘amal paidā hai:

عن زيد هو ابن اسلم عن ابيه قال : كنت مع عبدالله بن عمر رضي الله عنهما بطريق مكة فبلغه عن صفية بنت ابي عبيد شدة وجع، فاسرع السير حتي اذا كان بعد غروب الشفق ثم نزل فصلي المغرب والعتمة يجمع بينهما و قال : إني رايت النبي ﷺ اذا جد به السير اخر المغرب و جمع بينهما.[1]

“Zayd bin Aslam apne wālid se riwāyat karte haiṅ keh maiṅ Makkah mukarramah ke safar meṅ Ḥaẕrat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā ke sāth thā unheṅ apnī zaujah mŏḥtarmah Ḥaẕrat Ṣafīyah binte Abū ‘Ubayd ke bāre meṅ ḳhabar pahŏṅchī keh woh saḳht bīmār haiṅ. Unhoṅ ne raftār tez kar dī aur maġhrib ke ba‘d jab shafaq ġhā’ib ho ga’ī to sawārī se utare aur maġhrib kī namāz adā kar ke namāz adā kar ke namāze ‘ishā’

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-‘umrah, bābu al-musāfiri iḏẖā jadda bih, 2/639, raqam: 1711,

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihād, bābu al-sur‘aṫi fī al-sayar, 3/1093, raqam: 2838

3. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 2/573, raqam: 1041

4. Mubārakfūrī fī Tuḥfaṫ al-Aḥwaḏẖī, 3/102

bhī us ke sāth milā kar paṟh lī aur farmāyā keh maiṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko dekhā keh jab Āp safar ṭai karne meṅ jaldī hotī to maġhrib meṅ der kar ke maġhrib wa ‘ishā’ ko jam‘a farmā lete.”

3. ‘Aurat ke izdewājī ḥuqūq

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ‘aṭā-kardah ta‘līmāt kī raushanī meṅ ‘aurat ke darje zail numāyāṅ ḥuqūq sāmne āte haiṅ:

(1) Shādī kā ḥaq

Islām se qabl ‘auratoṅ ko mardoṅ kī milkīyat taṣawwur kiyā jātā thā aur unheṅ nikāḥ kā ḥaq ḥāṣil nah thā. Islām ne ‘aurat ko nikāḥ kā ḥaq diyā keh jo yatīm ho, bāṅdī ho yā muṭlaqah, sharī‘at ke muqarrar-kardah uṣūl-o ẕawābiṭ ke andar răhte huwe unheṅ nikāḥ ke ḥaq se măḥrūm nahīṅ kiyā jā saktā:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْاْ بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ.[1]

“Aur jab tum ‘auratoṅ ko ṭalāq do aur woh apnī ‘iddat (pūrī hone) ko ā pahŏṅcheṅ to jab woh shar‘ī dastūr ke muṭābiq bā-ham riẕā-mand ho jā’eṅ to unheṅ apne shauharoṅ se nikāḥ karne se mat roko.”

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 232

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ
وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ
وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۝[1]

"Aur tum meṅ se jo faut ho jā'eṅ aur (apnī) bīwiyāṅ çhoṛ jā'eṅ to woh apne āp ko chār māh das din inteẓār meṅ roke rakheṅ phir jab woh apnī 'iddat (pūrī hone) ko ā pahŏṅcheṅ to phir jo kuçh woh shar'ī dastūr ke muṭābiq apne ḥaq meṅ kareṅ tum par us mu'āmale meṅ ko'ī mu'āḳhaẕah nahīṅ, aur jo kuçh tum karte ho Allāh us se achçhī ṭarḥ ḳhabar-dār hai."

وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا
مَّرِيئًا ۝[2]

"Aur 'auratoṅ ko un ke măḥr ḳhụsh dilī se adā kiyā karo, phir agar woh us (măhr) meṅ se kuçh tumhāre liye apnī ḳhụshī se çhoṛ deṅ to tab use (apne liye) sāzgār aur ḳhụsh-gawār samajh kar khā'o."

وَأَنكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِن يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ
اللَّهُ مِن فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۝[3]

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 234

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 4

(3) al-Qur'ān, al-Nūr, 24: 32

“Aur tum apne mardoṅ aur ‘auratoṅ meṅ se un kā nikāḥ kar diyā karo jo ba-ġhair izdewājī zindagī ke (răh rahe) hoṅ aur apne bā-ṣalāḥīyat ġhulāmoṅ aur bāṅdiyoṅ kā (nikāḥ kar diyā karo) agar woh mŏḥtāj hoṅge (to) Allāh apne faẓl se unheṅ ġhanī kar degā aur Allāh baṛī wus‘at wālā baṛe ‘ilm wālā hai.”

Agar-cheh ka’ī mu‘āsharatī aur samājī ḥikmatoṅ ke peshe naẓar Islām ne mardoṅ ko ek se zā’id shādiyoṅ kā ḥaq diyā, magar use bīwiyoṅ ke mā-bain ‘adl-o inṣāf se mashrūṭ ṭhăhrāyā aur is ṣūrat meṅ jab mard ek se zā’id bīwiyoṅ meṅ ‘adl qā’im nah rakh sakeṅ, unheṅ ek hī nikāḥ karne kī talqīn kī:

وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُواْ فِى الْيَتَامَى فَانكِحُواْ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُواْ فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُواْ ۝[1]

“Aur agar tumheṅ andeshah ho keh tum yatīn laṛkiyoṅ ke bāre meṅ inṣāf nah kar sakoge to un ‘auratoṅ se nikāḥ karo jo tumhāre liye pasandīdah aur ḥalāl hoṅ,do do aur tīn tīn aur chār chār (magar yeh ijāzat ba-sharṭe ‘adl hai) phir agar tumheṅ andeshah ho keh tum (zā’id bīwiyoṅ meṅ) ‘adl nahī kar sakoge to ṣirf ek hī ‘aurat se (nikāḥ karo) yā woh kanīzeṅ jo (shar‘an) tumhārī milkīyat meṅ ā’ī hoṅ yeh bāt us se qarīb-tar hai keh tum se ẓulm nah ho.”

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 3

وَلَن تَسْتَطِيعُوٓاْ أَن تَعْدِلُواْ بَيْنَ ٱلنِّسَآءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُواْ كُلَّ ٱلْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَٱلْمُعَلَّقَةِ وَإِن تُصْلِحُواْ وَتَتَّقُواْ فَإِنَّ ٱللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا[1]

"Aur tum hargiz is bāt kī ṭāqat nahīṅ rakhte keh (ek se zā'id) bīwiyoṅ ke dar-miyān (pūrā pūrā) 'adl kar sako agar-cheh tum kitnā hī chāho. Pas (ek kī ṭaraf) pūre mailāne ṭab' ke sāth (yūṅ) nah jhuk jā'o keh dūsrī ko (dar-miyān meṅ) laṭakatī hū'ī chīz kī ṭarḥ çhoṛ do. Aur agar tum iṣlāḥ kar lo aur (ḥaq talafī wa ziyādatī se) bachte raho to Allāh baṛā baḳhshne wālā nihāyat mehrbān hai."

In āyāte mubārakah se wāẓeḥ hai keh Islam kā rujḥān yak zaujagī kī ṭaraf hai aur un ḥālāt meṅ jahāṅ Islām ne ek se zā'id shādiyoṅ kī ijāzat dī hai use 'adl-o masāwāt se mashrūṭ ṭhăhrāyā hai keh mard un tamām mu'āmalāt meṅ jo us ke bas meṅ haiṅ masalan ġhizā, libās, makān, shab bāshī aur ḥusne mu'āsharat meṅ sab ke sāth 'adl kā sulūk kare. Goyā ek se zā'id shādiyoṅ kā Qur'ānī farmān ḥukm nahīṅ bal-keh ijāzat hai jo ba'ẓ ḥālāt meṅ nā-guzer ho jātī haiṅ jaṅg, ḥādesāt, ṭibbī, ṭab'ī ḥālāt ba'ẓ awqāt aisī ṣūrat paidā kar dete haiṅ keh mu'āshare meṅ agar ek se zā'id shādiyoṅ par pā-bandī 'ā'id ho to woh saṅgīn samājī mushkilāt kā shikar ho jā'e jis ke aksar naẓā'ir un mu'āsharoṅ meṅ dekhe jā sakte haiṅ jahāṅ ek se ziyādah shādiyoṅ par qānūnī pā-bandī hotī hai. Tā-ham yeh Islām kā taṣawwur 'adl hai. Woh mu'āsharah jahāṅ ẓahūr Islām se qabl das das shādiyāṅ karne kā riwāj thā aur har ṭarḥ kī jinsī be-e'tedālī 'ām thī Islām ne

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 129

use ḥarām ṯhăhrāyā aur shādiyoṅ ko ṣirf char tak măḥdūd kar ke ‘aurat ke taqaddus aur samājī ḥuqūq ko taḥaffuẓ ‘aṭā kar diyā.

(2) Ḳhiyāre bulūġh kā ḥaq

Nā-bāliġh laṟkī yā laṟke kā buluġhat se qabl walī ke kiye huwe nikāḥ ko bāliġh hone par rad kar dene kā iḳhtiyār “ḳhiyāre bulūġḥ” kăhlātā hai. Islām ne ḳhawātīn ko izdewājī ḥuqūq ‘aṭā karte huwe ḳhiyāre bulūġh kā ḥaq ‘aṭā kiyā jo Islām ke nazdīk inferādī ḥuqūq ke bāb meṅ ẕātī iḳhtiyār kī ḥaisīyat rakhtā hai. Aḥnāf ke nazdīk agar kisī walī ne Nā-bāliġh laṟke yā laṟkī kā nikāḥ kiyā ho to woh laṟkā yā laṟkī bāliġh hone par ḳhiyāre bulūġh kā ḥaqqe iste‘māl kar ke nikāḥ ḳhatm kar sakte haiṅ.

Jis ṭarḥ bāliġh ḳhāṭūn ko yeh iḳhtiyār ḥāṣil hai keh agar walī ne us kī ijāzat ke ba-ġhair us kā nikāḥ kyā ho to ‘adame riẓ̤ā ke binā par use is nikāḥ ko taslīm nah karne aur bāṭil qarār dene kā iḳhtiyār ḥāṣil hai, usī ṭarḥ ek Nā-bāliġhah ko bhī jis kā nikāḥ nā-bāligī ke zamānah meṅ kisī walī ne kyā ho, bulūġh ke ba‘d ‘adame riẓ̤ā ke binā’ par ḳhiyāre bulūġh ḥāṣil hai.

Ḳhiyāre bulūġh ke ḥaq kī binā’ par Ḥaẓ̤rat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī ek ḥadīs̱e mubārakah hai jis meṅ Qudāmah bin Maẓ‘ūn ne apnī bhatījī aur Ḥaẓ̤rat ‘Uṯẖmān bin Maẓ‘ūn kī ṣāḥib-zādī kā nikāḥ Ḥaẓ̤rat ‘Abd Allāh bin ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā se kar diyā thā aur woh laṟkī be-waqt nikāḥ nā-bāliġh thī. Bulūġhat ke ba‘d us laṟkī ne Ḥuẓ̤ūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi

wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẕir ho kar us nikāḥ ko taslīm karne se inkār kar diyā:

عن عبدالله بن عمر، قال : توفي عثمان بن مظعون، و ترک ابنة له من خويلة بنت حكيم بن أمية بن حارثة بن الأوقص، قال : و أوصي إلي أخيه قدامة بن مظعون، قال عبدالله : و هما خالاي، قال : فخطبت إلي قدامة بن مظعون ابنة عثمان بن مظعون، فزوجنيها، ودخل المغيرة بن شعبة. يعني إلي أمها. فأرغبها في المال، فحطت إليه، و حطت الجارية إلي هوي أمها، فأبتا، حتي ارتفع أمرهما إلي رسول الله ﷺ، فقال قدامة بن مظعون : يا رسول الله! ابنة أخي، أوصي بها إلي، فزوجتها ابن عمتها عبدالله بن عمر، فلم أقصر بها في الصلاح ولا في الكفاءة، و لكنها امرأة، و إنما حطت إلي هوي أمها. قال : فقال رسول الله ﷺ : هي يتيمة، ولا تنكح إلا باذنها. قال : فانتزعت والله مني بعد أن ملكتها، فزوجوها المغيرة1.

"‘Abd Allāh bin ‘Uamr raḍiya Allāhu ‘anhumā se marwī hai keh ‘Uthmān bin Maẓ‘ūn faut huwe aur pas-māṅdagān meṅ Ḳhuwayalah bint Ḥakīm bin Umayyah bin Ḥārithah bin Awqaṣ se ek beṭī çhoṛī aur apne bhā’ī Qudāmah bin Maẓ‘ūn ko wasīyat kī. Rāwī ‘Abd Allāh kăhte haiṅ: yeh donoṅ mere ḳhālū the. Maiṅ ne Qudāmah bin Maẓ‘ūn ko ‘Uthmān bin

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2/130, raqam: 6136
2. Dāraquṭnī fī al-Sunan, 3/230
3. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/113, 120, raqam: 13434, 13470
4. Hayṯẖamī fī Majma‘ al-zawa’id, 4/280

Maẓ‘ūn kī beṭī se nikāḥ kā paighām bhejā to us ne merā nikāḥ us se karā diyā us ke ba‘d Muġhīrah bin Shu‘bah us laṛkī kī māṅ ke pās āyā aur use māl kā lālach diyā. Woh ‘aurat us kī ṭaraf mā’il ho ga’ī aur laṛkī bhī apnī māṅ kī ḳhẉāhish kī ṭaraf rāġhib ho ga’ī phir un donoṅ ne inkār kar diyā yahāṅ tak keh un kā mu‘āmalah Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī bār-gāh meṅ pesh huwā. Qudāmah bin Maẓ‘ūn ne ‘arẕ kiyā: ya Rasūl Allāh! Yeh mere bhā’ī kī beṭī hai aur mere bhā’ī ne mujhe us ke muta‘alliq wa<u>s</u>īyat kī thī pas meṅ us kī shādī us ke māmūṅ zād ‘Abd Allāh bin ‘Umar se kar dī. Maiṅ ne is kī bhalā’ī aur kufū meṅ ko’ī kamī nah kī lekin yeh ‘aurat apnī māṅ kī ḳhẉāhish kī ṭaraf mā’il ho ga’ī is par Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: woh yatīm hai, lehā<u>z</u>ā us kā nikāḥ us kī ijāzat ke ba-ġhair nahīṅ kiyā jā saktā. Rāwī kăhte haiṅ: is ke ba‘d merā us ke mālik ban·ne kā jhagrā hī ḳhatm ho gayā aur us ne Muġhīrah se shādī kar lī.”

Ek dūsrī sanad ke sāth marwī ḥadī<u>s</u>e mubārakh meṅ in lafāẓ kā iẕāfah hai:

فأمره النبي ﷺ أن يفارقها، وقال : لا تنكحوا اليتامٰي حتي تستأمروهن فإن سكتن فهو إذنهن.[1]

“Pas Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne us kī ‘alaiḥidagī kā ḥukm diyā

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/121

aur farmāyā: yatīm bachchoṅ kā nikāḥ un ke ijāzat ke ba-ġhair nah kiyā jā’e pas agar woh ḳhāmosh raheṅ to wohī un kī ijāzat hai.”

(3) Măhr kā ḥaq

Islām ne ‘aurat ko milkīyat kā ḥaq ‘aṭā kiyā. ‘Aurat ke ḥaqqe milkīyat meṅ jahez aur măhr kā ḥaq bhī shāmil hai. Qur’ān Ḥakīm ne mardoṅ ko nah ṣirf ‘aurat kī ẓarūrīyāt kā kafīl banāyā bal-keh unehṅ talqīn kī keh agar woh măhr kī shakl meṅ ḍheroṅ māl bhī de chuke hoṅ to wā-pas nah leṅ, kyūṅ-keh woh ‘aurat kī milkīyat ban chukā hai:

وَإِنْ أَرَدتُّمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ۝[1]

“Aur agar tum ek biwī ke badle dūsrī bīwi badalnā chāho aur tum use ḍheroṅ māl de chuke ho tab bhī us meṅ se kuçh wā-pas mat lo, kyā tum bŏhtān tarāshī ke zarī‘e aur khaulā gunāh kar ke woh māl wā-pas loge.”

لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ۝[2]

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 20

(2) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 236

“Tum par is bāt meṅ (bhī) ko’ī gunāh nahīṅ keh agar tum ne (apnī mankūḥah) ‘auratoṅ ko un ke çhūne yā un ke măhr muqarrar karne se bhī păhle ṭalāq de dī hai to unheṅ (aisī ṣūrat meṅ) munāsib ḳharchah de do, wus‘at wāle par us kī ḥaisīyat ke muṭābiq (lāzim) hai aur taṅg-dast par us kī ḥaisīyat ke muṭābiq (bahar-ṭaur) yeh ḳharch munāsib ṭarīq par diyā jā’e, yeh bhalā’ī karne wāloṅ par wājib hai.”

(4) Ḥuqūqe zaujīyat

Mard par yeh zimmah-dārī bhī ‘ā’id hotī hai keh woh ḥattál-wasī‘ ḥuqūqe zaujīyat adā karne se dareġh nah kare. Jāhilīyat meṅ yeh riwāj thā keh agar ḳhāwand bīwī ko diq karnā chāhtā to qasam khā letā keh maiṅ bīwī se muqārabat nahīṅ karūṅgā use iṣṭelāḥ meṅ īlā’ kăhte haiṅ. Is ṭarḥ ‘aurat mu‘allaqah ho kar răh jātī hai, nah muṭlaqah bewah (keh aur shādī hī kar sake) aur nah shauhar wālī. Kyūṅ-keh shauhar ne us se qaṭ‘e ta‘alluq kar liyā hai. Yeh rawayyah durust nahīṅ kyūṅ-keh jo chīz Allāh Ta‘ālá ne insān ke liye ḥalāl ţhăhrā’ī hai, insān kā ko’ī ḥaq nahīṅ keh use apne ūpar ḥarām qarār de le. Qur’ān kăhtā hai:

لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَآؤُوا فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۝[1]

“Jo log apnī bīwiyoṅ ke qarīb nah jāne kī qasam khā leṅ to un ke liye chār māh kī mŏhlat hai. Phir agar

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 226

woh is muddat ke andar rujū‘ kar leṅ aur āpas meṅ milāp kar leṅ to Allāh raḥmat se baḳhshne wālā hai.”

Ya‘nī agar bīwī kī kisī ġhalaṭī kī waj·h se tum ne yeh qasam ḳhā’ī hai to ‘afw-o dar-guzar karte huwe use mu‘āf kar do, aur agar kisī ma‘qūl sabab ke ba-ġhair tum ne yūṅ hī qasam ḳhā lī thī to qasam kā kaffārah de kar rujū‘ kar lo. Allāh Ta‘ālá tumhārī ġhalaṭiyoṅ ko baḳhsh degā. Agar ḳhāwand chār māh tak rujū‘ nah kare, to phir ba‘ẓ fuqahā’ ke nazdīk ḳhuḍ ba-ḳhuḍ ṭalāq wāqe‘ ho jā’egī.

Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr bin al-‘Āṣ raḍiya Allāhu ‘anhu bayān karte haiṅ:

قال النبي ﷺ: إنک لتصوم الدهر و تقوم اليل. فقلت : نعم، قال : انک اذا فعلت ذلک هجمت له العين، و نفهت له النفس، لا صام من صام الدهر، صوم ثلاثة أيام صوم الدهر كله. قلت : فاني أطيق أكثر من ذلک، قال فصم صوم داؤد عليه السلام، كان يصوم يوما و يفطر يوما.[1]

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṣawm, bābu ṣawmi Dāwud, 2/698, 1878

2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṣiyām, bābu nahyu ‘an ṣawmi al-dahr, 2/813, raqam: 1159

3. Tirmiḏhī fī al-Sunan, kitābu ṣawmi ‘an Rasūli Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam, bābu mā jā’ fī sardi al-ṣawm, 3/140, raqam: 770

4. Dārimī, al-Sunan, 2/33, raqam: 1752

5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 6/325, raqam: 2590, 14/118, raqam: 6226

6. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 2/181, raqam: 1145

7. Bayhaqī fī al-Sunan al-ṣuġhrá, 1/477, raqam: 838

> "Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: tum hameshah rozah rakhte aur hameshah qiyām karte ho? Maiṅ 'arẕ guzār huwā: jī. Farmāyā: agar aisā karte rahoge to tumhārī āṅkhoṅ meṅ gaṛhe paṛ jā'eṅge aur tumhārā jism be-jān ho jā'egā, nīz har mahīne meṅ tīn roze rakhnā goyā hameshah rozah rakhnā hai. Maiṅ ne 'arẕ kiyā: maiṅ is se ziyādah kī ṭāqat rakhtā hūṅ. Farmāyā: Dāwūd 'alayhi al-salām wāle roze rakh liyā karo jo ek din rozah rakhte aur ek din nahīṅ rakhte the aur jab dushman se muqābalah hotā to pīṭh nahīṅ dikhāte the."

'Ibādat meṅ ziyādah shaġhaf bhī bīwī se be-tawajjŏhī kā bā'is hai saktā hai. Agar ḳhāwand din bhar rozah rakhe aur rāt ko namāzeṅ paṛhtā rahe to ẓāhir hai keh woh bīwī ke ḥuqūq adā karne se qāṣir rahegā. Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne isī liye ṣaume wiṣāl ya'nī roze par rozah rakhne se man'a farmāyā hai aur ziyādah se ziyādah ṣaume dā'wūdī kī ijāzat dī hai keh ek din rozah rakho, ek din nah rakho.

Isī ṭarḥ 'ibādat meṅ bhī e'tedāl kā ḥukm farmāyā:

عن عون بن ابي حجيفه، عن ابيه قال : اخي النبي ﷺ بين سلمان و ابي الدرداء فزار سلمان ابا الدرداء فرأي ام الدرداء متبذلة، فقال لها : ماشانک؟ قالت : اخوک ابوالدرداء ليس له حاجة في الدنيا،

8. Hayṯẖamī fī Majma' al-zawa'id, 3/193

9. Ibn Kaṯẖīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 3/530

فجاء ابوالدرداء فصنع له طعاما، فقال : کل. قال : فاني صائم، قال : ما انا بآكل حتي تاكل، قال : فاكل، فلما كان الليل ذهب ابوالدرداء يقوم. قال : نم، فنام ثم ذهب يقوم. فقال : نم، فلما كان من اخر الليل قال سلمان، قم الان فصليا. فقال له سلمان : ان لربک عليک حقا ولنفسک عليک حقا ولاهلک عليک حقا فاعط كل ذي حق حقه. فاتي النبي ﷺ فذكر ذلک له فقال النبي ﷺ : صدق سلمان.[1]

"Ḥaẓrat Abū Ḥudhayfah raḍiya Allāhu 'anhu se riwāyat hai keh Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Salmān Farisī aur Ḥaẓrat Abū Dardā' raḍiya Allāhu 'anhumā ke darmiyāṅ bhā'ī-chārah karā diyā thā. Ḥaẓrat Salmān ek roz Ḥaẓrat Abū Dardā' raḍiya Allāhu 'anhu ke makān par ga'e. Umme Dardā' ko ġhamgīn dekhā to Ḥaẓrat Salmān raḍiya Allāhu 'anhu ne un se pūçhā: kaho, yeh kyā ḥāl kar rakhā hai? Umme Dardā' kăhne lagīṅ: tumhāre bhā'ī Abū Dardā' ko dunyā kī ẓarūrat nahīṅ hai. Itne meṅ Abū Dardā' ā ga'e, khānā tayyār karwāyā gayā aur kahā keh Āp khā'eṅ. Salmān bole merā rozah hai. Abū Dardā' ne kahā

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṣawm, bābu man aqsama 'alá aḳhīh, 2/694, raqam: 1867

2. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitābu al-zuhd, bābu minh, 4/608, raqam: 2413

3. Abū Ya'lá fī Musnad, 2/193, raqam: 898

4. Wāsiṭī, Tārīḳh Wāsiṭ, 1/233

5. Ibn 'Abd al-Barr, al-Istī'āb, 2/637

6. Zayla'ī, Naṣbu al-rāyah, 2/465

> jab tak tum nahīṅ khā'oge maiṅ bhī nahīṅ khā'ūṅgā. Jab rāt hū'ī (aur donoṅ ne khānā khā liyā) to Abū Dardā' namāz ke liye uṭhne lage. Salmān bole so jā'o. Is par Abū Dardā' so ga'e. (Rāt ga'e phir kisī waqt) uṭhe aur (namāz ke liye) jāṅe lage to Salmān ne phir kahā so jā'o. Abū Dardā' phir so ga'e. Aḳhīr rāt meṅ Salmān ne kahā, ab uṭho. Chunāṅ-cheh donoṅ ne uṭh kar namāz adā kī. Phir Salmān kăhne lage, tumhāre Rab kā bhī tum par ḥaq hai, aur nafs kā bhī, aur ghar wāloṅ kā bhī. Lehāẕā har ek ḥaq-dār kā ḥaq adā karo. Din meṅ jab Abū Dardā' Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẕir huwe to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam se us kā taẕkirah kiyā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: Salmān ne sach kahā."

Isī ṭarḥ kā wāqe'ah Ḥaẕrat 'Uthmān bin Maẓ'ūn raḍiya Allāhu 'anhu se muta'alliq bayān huwā hai. Ḥaẕrat 'Uthmān bŏhat 'ibādat-guzār aur rāhibānah zindagī basar karne wāle the. Ek din un kī bīwī Ḳhawlah bint Ḥakīm Ḥaẕrat 'Ā'ishah raḍiya Allāhu 'anhā ke pās ā'īṅ, to unhoṅ ne dekhā ekh woh har ṭarḥ ke zinānah banā'o siṅghār se 'ārī haiṅ. Pūçhā keh kyā sabab hai? Bolīṅ keh mere miyāṅ din bhar rozah rakhte haiṅ, rāt bhar namāzeṅ paṛhte haiṅ. Maiṅ siṅghār kis ke liye karūṅ? Jab Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam tashrīf lā'e to Ḥaẕrat 'Ā'ishah ne qiṣṣah bayān kiyā. Is par Ḥuẕūr 'alayhi al-salām 'Uthmān ke pās ga'e aur un se farmāyā:

يا عثمان! ان الرهبانية لم تكتب علينا، أفمالک في أسوة؟[1]

"'Uthmān hameṅ rŏhbānīyat kā ḥukm nahīṅ huwā hai. Kyā tumhāre liye merā ṭarẓe zindagī pairawī ke lā'iq nahīṅ?"

Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne is bāre meṅ ṣaḥābah se ḳḥāṣ ṭaur par farmāyā

والله! اني لأخشاكم الله و اتقاكم له لكني أصوم وأفطر وأصلي وأرقد، واتزوج النساء فمن رغب عن سنتي فليس مني.[2]

(1) 1. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 6/226, raqam: 25935
2. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1/185, raqam: 9
3. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 6/168, raqam: 10375
4. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 7/150, raqam: 12591
5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 9/38, raqam: 8319
6. Hayṯẖamī fī Mawārid al-ẓam'ān, 1/313, raqam: 1288
7. Ibn Jawzī, Ṣafwaṫu al-ṣafwah, 1/452

(2) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, bābu tarġhību al-nikāḥ, 5/1949, raqam: 4776
2. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, bābu istiḥbābu al-nikāḥ, 2/1320, raqam: 1401
3. Nasā'ī fī al-Sunan, kitābu al-nikāh, bābu al-nahyu 'ani al-tabattul, 6/60, raqam: 3217
4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 1/190, raqam: 14
5. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 2/20, raqam: 317
6. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/77, raqam: 13226
7. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2/158, raqam: 6478
8. 'Abd bin Ḥumayd fī al-Musnad, 1/392, raqam: 1318
9. Bayhaqī fī Shu'ab al-īmān, 4/381, raqam: 5377
10. Munḏẖirī fī al-Tarġhīb wa-al-tarhīb, 3/30, raqam: 2953

"Ḳhudā kī qasam, maiṅ tumhārī nisbat Ḳhudā se bŏhat ziyādah ḍartā hūṅ aur bŏhat muttaqī hūṅ. Is ke bā-wujūd rozah bhī rakhtā hūṅ, aur ifṭār bhī kartā hūṅ. Namāz bhī paṛhtā hūṅ, sotā bhī hūṅ aur 'auratoṅ se nikāḥ bhī kartā hūṅ. Pas jo merī Sunnat se rū-gardānī karegā, woh mere ṭarīqe par nahīṅ."

Is ke muqābale meṅ 'aurat ko bhī yeh ḥukm diyā keh woh shauhar kī ijāzat ke ba-ġhair naflī rozah nah rakhe. Irshād farmāyā:

لا تصوم المرأة وبعلها شاهد إلا باذنه.[1]

"Apne ḳhāwand kī maujūdagī meṅ 'aurat (naflī) rozah nah rakhe magar us kī ijāzat se."

---

11. Daylamī fī al-Firdaws bi-ma't̲h̲ūr al-ḳhiṭāb, 4/358, raqam: 7030

12. 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 9/105

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitabu al-nikāḥ, bābu ṣawmi al-mar'ah 5/1993, raqam: 4896

2. Tirmid̲h̲ī, al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ, kitābu al-ṣawm, bābu mā jā' fī karāhiyah, 3/151, raqam: 782

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitāb al-ṣawm, bābu al-mar'aṫu taṣūm, 2/230, raqam: 2458

4. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 2/247, raqam: 3289

5. Dārimī, al-Sunan, 2/21, raqam: 1720

6. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 8/339, raqam: 3572

7. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 3/319, raqam: 2168

8. Ḥākim, al-Mustadrak, 4/191, raqam: 7329

9. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4/192, raqam: 7639

10. Hayt̲h̲amī fī Majma' al-zawa'id, 3/200

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne bīwī ke ḥaq kī ahammīyat ko apnī Sunnate mubārakah wāẕeḥ farmāyā. Āp kā ṭarīqa’e mubārak yeh thā keh kisī safar yā ġhazwah par tashrīf le jāte to bīwiyoṅ meṅ qur‘ah ḍālte aur jis ke nām qur‘ah nikal ātā, use sāth le jāte.[1]

Ek rāt Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ḥasbe ma‘mūl shăhr meṅ gasht kar rahe the keh unhoṅ ne ek ‘aurat kī zabān se yeh she‘r sune:

تطاول هذا الليل تسري كواكبه

وارَّقني ان لاضجيع ألاعبه

فوالله لولا الله تخشي عواقبه

لَزُحزِحَ من هذا السرير جوانبه[2]

(Yeh rāt kis qadr lambī ho ga’ī hai. Aur us ke kināre kis qadr çhoṭe ho ga’e haiṅ maiṅ ro rahī hūṅ keh merā shauhar mere pās nahīṅ hai keh us ke sāth haṅs khel kar is rāt ko guzār dūṅ. Ḳhudā kī qasam Ḳhudā kā ḍar nah hotā to is taḳht ke pā’e hilā diye jāte.)

Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne sun kar afsos kiyā aur fauran apnī ṣāḥib-zādī Ummu al-Mu’minīn Ḥaẕrat Ḥafṣah raḍiya Allāhu ‘anhā ke pās ga’e aur pūçhā beṭī! Ek ‘aurat shauhar ke ba-ġhair kitne din guzār saktī hai? Unhoṅ ne jawāb diyā: “chār māh.” Is ke ba‘d Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, bābu al-qur’atu bayna al-niṣā’, 5/1999, raqam: 4913

(2) Suyūṭī fī Tārīḳh al-ḳhulafā’,/139

Allāhu ‘anhu ne yeh ḥukm jārī kar diyā keh ko’ī shaḳhṣ chār māh se ziyādah fauj ke sāth bāhar nah rahe. Ḳhụd Qur’ān Ḥakīm ne yeh me‘yār muqarrar kī hai:

لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَآءُو فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۝[1]

> “Jo log apnī bīwiyoṅ ke qarīb nah jāne kī qasam khā leṅ, to un ke liye chār mahīne kī mŏhlat hai. Phir agar woh (is muddat ke andar) rujū‘ kar leṅ (aur āpas meṅ milāp kar leṅ) to Allāh raḥmat se baḳhshne wālā hai.”

Goyā yahāṅ Qur’ān Ḥakīm ne is amr ko wāẕeḥ kar diyā keh ḳhāwand aur bīwī ziyādah se ziyādah chār māh tak ‘alaiḥidah răh sakte haiṅ, is se tajāwuz nahīṅ kar sakte. Agar woh is daurān ṣulḥ kar leṅ to durust hai. Is se ziyādah bīwī aur shauhar kā alag alag răhnā donoṅ ke liye jismānī, rūḥānī aur aḳhlāqī leḥāẓ se muẕir hai. yehī Ḥaẕrat Ḥafṣah raḍiya Allāhu ‘anhā ke jawāb kā maqṣūd thā aur usī ke muṭābiq Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne ḥukm nāfiẕ kiyā.

(5) Kafālat kā ḥaq

Mard ko ‘aurat kī jumlah ẕarūrīyāt kā kafīl banāyā gayā hai. Is meṅ us kī ḳhūrāk, sukūnat, libās, zewerāt wa-ġhairah shāmil haiṅ:

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 226

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ.[1]

"Mard 'auratoṅ par muḥāfiẓ wa muntaẓim haiṅ is liye keh Allāh ne un meṅ se ba'ẕ ko ba'ẕ par faẕīlat dī hai, aur is waj·h se (bhī) keh mard (un par) apne māl ḳharch karte haiṅ."

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لاَ تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلاَّ وُسْعَهَا لاَ تُضَآرَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلاَ مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالاً عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُواْ أَوْلاَدَكُمْ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّآ آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُواْ اللّهَ وَاعْلَمُواْ أَنَّ اللّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۝[2]

"Aur mā'eṅ apne bachchoṅ ko do baras tak dūdh pilā'eṅ yeh (ḥukm) us ke liye hai jo dūdh pilāne kī muddat pūrī karnā chāhe, aur dūdh pilāne wālī mā'oṅ kā khānā aur păhăn·nā dastūr ke muṭābiq bachche ke bāp ke ẕimmah hai, kisī jāṅ ko us kī ṭāqat se baṛh kar taklīf nah dī jā'e (aur) nah māṅ ko us ke bachche ke bā'iṡ nuqṣān pahŏṅchāyā jā'e aur nah bāp ko us kī aulād ke sabab se, aur wāriṡoṅ par bhī yehī ḥukm 'ā'id hogā, phir agar māṅ bāp donoṅ

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 34

(2) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 233

bā-hamī riẕā-mandī aur mashware se (do baras se pǎhle hī) dūdh çhuŗānā chāheṅ to un par ko’ī gunāḥ nahīṅ, aur phir agar tum apnī aulād ko (dāyah se) dūdh pilāne kā irādah rakhte ho tab bhī tum par ko’ī gunāh nahīṅ jab-keh jo tum dastūr ke muṭābiq dete ho unheṅ adā kar do, aur Allāh se ḍarte raho aur yeh jān lo keh be-shak jo kuçh tum karte ho Allāh use ḳhūb dekhne wālā hai.”

وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ۝[1]

“Aur ṭalāq-yāftah ‘auratoṅ ko bhī munāsib ṭarīqe se ḳharch diyā jā’e, yeh parhez-gāroṅ par wājib hai.”

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ وَاتَّقُوا اللهَ
رَبَّكُمْ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِن بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ إِلَّا أَن يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ.[2]

“Ae Nabī! (Musalmānoṅ se farmā deṅ) jab tum ‘auratoṅ ko ṭalāq denā chāho to un ke ṭuhr ke zamānah meṅ unheṅ ṭalāq do aur ‘iddat ko shumār karo, aur Allāh se ḍarte raho jo tumhārā Rab hai, aur unheṅ un ke gharoṅ se bāhar mat nikālo aur nah woh ḳhuḍ bāhar nikleṅ siwā’e is ke keh woh khulī be-ḥayā’ī kar baiṭheṅ.”

أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنتُم مِّن وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ وَإِن
كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 241

(2) al-Qur’ān, al-Ṭalāq, 65: 1

أُجُورَهُنَّ وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُم بِمَعْرُوفٍ وَإِن تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَىٰ ۝ لِيُنفِقْ
ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ
نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا ۝[1]

"Tum un (muṭallaqah) 'auratoṅ ko wahīṅ rakho jahāṅ tum apnī wus'at ke muṭābiq răhte ho aur unheṅ taklīf mat pahŏṅchā'o keh un par (răhne kā ṭhikānah) taṅg kar do, aur agar woh ḥāmilah hoṅ to un par ḳharch karte raho yahāṅ tak keh woh apnā bachchah jan leṅ, phir agar woh tumhārī ḳhāṭir (bachche ko) dūdh pilā'eṅ to unheṅ un kā mu'āwaẕah adā karte raho, aur āpas meṅ (ek dūsre se) nek bāt kā mashwarah (ḥasbe dastūr) kar liyā karo, aur agar tum bā-ham dushwārī măḥsūs karo to use (ab ko'ī) dūsrī 'aurat dūdh pilā'egī. Ṣāḥibe wus'at ko apnī wus'at (ke leḥāẓ) se ḳharch karnā chāhiye, aur jis shaḳhṣ par us kā rizqe taṅg kar diyā gayā ho to woh usī (rozī) meṅ se (ba-ṭarure nafaqah) ḳharch kare jo use Allāh ne 'aṭā farmā'ī hai. Allāh kisī shaḳhṣ ko mukallaf nahīṅ ṭhăhrātā magar is qadr jitnā keh us ne use 'aṭā farmā rakhā hai, Allāh 'an-qarīb taṅgī ke ba'd kushā'ish paidā farmā degā."

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne aḥādīs̱e mubārakah meṅ 'aurat ke us ḥaq kī pās-dārī kī talqīn farmā'ī:

(1) al-Qur'ān, al-Ṭalāq, 65: 6, 7

1. فاتقو الله في النساء فإنكم اخذتموهن بامان الله واستحللتم فروجهن بكلمة الله، ولكم عليهن ان لا يوطئن فرشكم احدا تكرهونه، فان فعلن ذلک فاضربوهن ضربا غير مبرح، ولهن عليكم رزقهن و كسوتهن بالمعروف.[1]

"'Auratoṅ ke mu'āmale meṅ Allāh se ḍarte raho kyūṅ-keh tum ne unheṅ Allāh kī amānat ke ṭaur par apne mā-tăḥt kiyā hai aur Allāh ke kalimah (nikāḥ) se unheṅ apne liye ḥalāl kiyā hai. Un par tumhārā ḥaq yeh hai keh woh kisī ādamī ko tumhārā bistar

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ḥajj, bābu ḥajjaṫu al-Nabī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam, 2/889, raqam: 1218

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitabu al-manāsik, bābu ḥajjaṫi Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam, 2/1025, raqam: 3074

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 4/311, 9/257

4. Dārimī, al-Sunan, 2/69, raqam: 1850

5. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 3/336, raqam: 14706

6. 'Abd bin Ḥumayd fī al-Musnad, 1/343, raqam: 1135

7. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/144, raqam: 13601

8. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/295, raqam: 14502

9. Ibn Kaṯẖīr fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm, 1/272

10. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 9/510, 10/72

11. Ibn Qudāmah, al-Muġhnī, 3/203

12. Andalusī, Ḥajjaṫu al-wadā', 1/169, raqam: 92

13. Muḥammad bin Isḥāq, Aḳhbāru Makkah, 3/127, raqam: 1891

14. Abū Nu'aym, al-Musnad, 3/318, raqam: 2828

15. Abū Ṭayyib, 'Awn al-ma'būd, 5/263

16. Ibn Ḥibbān fī al-Ṯẖiqāt, 2/128

17. Andalusī, Tuḥfaṫu al-muḥtāj, 2/161

nah rauṅdne deṅ jise tum nā-pasand karte ho. Agar woh aisā kareṅ to tun un ko aisī sazā do jis se choṭ nah lage aur un kā tumhāre ūpar yeh ḥaq hai keh tum unheṅ dastūre (shar'ī) ke muwāfiq ḳhūrāk aur libās farāham karo."

2. Ḥakīm bin Mu'āwiyah raḍiya Allāhu 'anhu apne wālid se riwāyat karte haiṅ:

أن رجلا سأل النبي ﷺ : ما حق المرأة علي الزوج؟ قال : أن يطعمها إذا طعم، و أن يكسوها إذا اكتسي، ولا يضرب الوجه، ولا يقبح، ولا يهجر إلا في البيت.[1]

"Ek ādami ne bār-gāhe risālat ma'āb ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam meṅ 'arẓ kiyā: 'aurat kā ḳhāwand par kyā ḥaq hai? Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: jab ḳhụd ḳhā'e to use bhī khilā'e, jab ḳhụd păhne to use bhī păhnā'e,

(1) 1. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-nikāḥ, bābu ḥaqqu al-mar'ah, 1/593, raqam: 1850

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-nikāḥ, bābu fī ḥaqqi al-mar'ah, 2/244, raqam: 2142

3. Tirmiḏẖī, al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ, kitābu al-riḍā', bābu mā jā' fī ḥaqqi al-mar'ah, 3/466, raqam: 1162

4. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 5/373, raqam: 1971

5. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 6/323, raqam: 11104

6. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9/482, raqam: 4175

7. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/295

8. Hayṯẖamī fī Mawārid al-ẓam'ān,/313, raqam: 1286

us ke muṅh par nah māre, use burā nah kahe aur ghar ke ‘ilāwah tanhā kahīṅ nah çhoṛe.”

3. Ḥaẓrat Abū Sufyān raḍiya Allāhu ‘anhu kī bīwī Hindah ke apne ḳhāwand kī kanjūsī kī shikāyat karne par Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

خذي ما يكفيک و ولدک بالمعروف.[1]

“Tū (Abū Sufyān ke māl se) itnā māl le saktī hai jo tujhe aur tere bachchoṅ ke liye bā-‘izzat ṭaur par kāfī ho.”

Agar nafqah wājib nah hotā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam use Abū Sufyān kī ijāzat ke ba-ġhair māl lene kī ijāzat nah farmāte.

Muslim Fuqahā’ ne ‘aurat ke is ḥaq ko nah ṣirf Qur’ān-o Sunat bal-keh ijmā‘ wa ‘aqlī ṭaur par bhī s̲ābit qarār diyā hai. Al-Kāsānī ke muṭābiq:

---

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nafaqāt, bābu id̲h̲ā lam yunifiqi al-rajul, 5/2052, raqam: 5049

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-tijārāt, bābu al-taġhalīẓu fī al-ribā’, 2/769, raqam: 2293

3. Dārimī, al-Sunan, 2/211, raqam: 2259

4. Ibn Rāhwayh, al-Musnad, 2/224, raqam: 732

5. Abū Ya‘lá fī Musnad, 8/98, raqam: 4636

6. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 10/270, raqam: 2187

7. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 8/237

8. Ibn Qudāmah, al-Muġhnī, 8/156, raqam: 161, 10/276

9. Shawkānī fī Nayl al-awṭār, 7/131

"Jahāṅ tak ijmā' se wujūbe nafqah kā mu'āmalah hai to use islsile meṅ pūrī ummat kā ijmā' hai keh ḳhāwand par bīwī kā nafqah wājib hai.

'Aqlī ṭaur par shauhar par bīwī kā nafqah wājib honā is ṭarḥ hai keh woh ḳhāwand ke ḥaq ke ṭaur par us kī qaid us kī qaide nikāḥ meṅ hai. Dūsre yeh keh us kī qaide nikāḥ kā naf'a bhī ḳhāwand hī ko lauṭ rahā hai lehāẕā us kī kafālat bhī ḳhāwand ke ẕimmah hī honī chāhiye. Agar us kī kafālat kī ẕimmah-dārī ḳhāwand par nah ḍālī jā'e aur nah woh ḳhụd ḳhāwand ke ḥaq ke bā'is̱ bāhar nikal kar kamā sake to is ṭarḥ woh halāk ho jā'egī lehāẕā us kā nafqah ḳhāwand ke ẕimmah hai cunāṅcheh yehī waj·h hai keh Qāẓī kā ḳharchah Musalmānoṅ ke baitul-māl se muqarrar kiyā gayā hai kyūṅ-keh woh unhīṅ ke kām meṅ măḥbūs (rūk gayā) hai aur kisī dūsre ẕarī'e se kamā'ī nahīṅ kar saktā lehāẕā us ke iḳhrājāt un ke māl ya'nī baitul-māl se waẓ' kiye jā'eṅge. Isī ṭarḥ yahāṅ ('aurat ke nafqah meṅ) hai."[1]

(6) E'temādī kā ḥaq

'Aurat kā mard par yeh bhī ḥaq hai keh woh 'aurat par e'temād kare, ghar ke mu'āmalāt meṅ us se mashwarah kartā rahe. Ḳhụd Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā 'amal is mu'āmale meṅ yehī thā. Qur'ān Ḥakīm meṅ hai:

(1) Kāsanī, Badā'i' al-ṣanā'i', 4/64

وَإِذْ أَسَرَّ النَّبِيُّ إِلَى بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ
بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَن بَعْضٍ.[1]

"Aur jab (Nabīye (Mukarram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam) ne apnī ek zaujah se ek rāz-dārānah bāt irshād farmā'ī, phir jab woh us (bāt) kā zikr kar baiṭhīṅ aur Allāh ne Nabī (ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam) par use ẓāhir farmā diyā to Nabī (ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam) ne unheṅ us kā kuçh ḥiṣṣah jatā diyā aur kuçh ḥiṣṣah (batāne) se chashm-poshī farmā'ī."

Gharelū mu'āmalāt meṅ 'aurat, mard kī rāz-dān hai lekin agar 'aurat ġhalaṭī yā nā-dānī se ko'ī ḳhilāf maṣlaḥat kām kar baiṭhe to mard ko chāhiye keh us kī tash·hīr nah kare, nah use e'lānīyah malāmat kare, jis se mu'āshare meṅ us kī subkī ho. 'Aurat kī 'izzat wa waqār kī ḥifāẓat mard kā farẕe awwalīn hai kyūṅ-keh yeh ḳhud us kī 'izzat aur waqār hai. 'Aurat kī subkī us kī 'izzat aur waqār ke majrūḥ hone kā bā'is bantī hai. Mard ko chāhiye keh use us kī ġhalatī se āgāh kar de aur ā'indah ke liye use mŏḥtāṭ răhne kā mashwarah de. Qur'ān Ḥakīm ne 'aurat aur mard ke ta'alluqāt ko ek nihāyat laṭīf misāl ke zarī'e bayān kiyā hai.

هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ.[2]

(1) al-Qur'ān, al-Taḥrīm, 66: 3

(2) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 187

"'Aurateṅ tumhāre liye libās (kā darajah rakhtī) haiṅ aur tum un ke liye libās (kā darajah rakhte) ho."

Aur libās se muta'alliq ek dūsri jagah kahā hai:

يَا بَنِی آدَمَ قَدْ أَنزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِی سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا.[1]

"Ae logo! Ham ne tumheṅ libās diyā hai, jo tumhāre 'aib ḍhāṅktā hai aur tumhārī zīnat (aur āra'ish kā zarī'ah) hai."

Ya'nī mard aur 'aurat ek dūsre kī ḳhāmiyoṅ aur kotāhiyoṅ kā izālah karne wāle haiṅ. Mard kā farẓ hai keh woh 'aurat kī ġhalaṭiyoṅ par pardah ḍāle aur 'aurat ko chāhiye keh woh mard ke naqā'iṣ ẓāhir nah hone de.

(7) Ḥusne sulūk kā ḥaq

Izdewājī zindagī meṅ agar mard aur 'aurat ke ek dūsre par ḥuqūq haiṅ to zimmah-dāriyāṅ bhī haiṅ. Păhle mard ko ḥukm diyā:

وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ.[2]

"'Aurtoṅ ke sāth mu'āsharat meṅ nekī aur inṣāf malḥūẓ rakho."

Islām se păhle 'Arab meṅ 'aurat kī ḳhāndānī zindagī nihāyat qābile raḥam thī. Qadr-o manzilat to dūr kinār use

(1) al-Qur'ān, al-A'rāf, 7: 26

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 9

jānwaroṅ se ziyādah wuq‘at nahīṅ dī jātī thī. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ:

ان كنا في الجاهلية ما نعد للنساء امرا حتي انزل الله تعالي فيهن ما انزل و قسم لهن ما قسم.[1]

> "Ḳhudā kī qasam zamāna'e jāhilīyat meṅ hamārī naẓar meṅ ‘auratoṅ kī ko'ī ḥais̱īyat nahīṅ thī, ḥattá keh Ḳhudā ne un se muta‘alliq jo ăḥkām nāzil karnā chāhe nāzil kar diye aur jo ḥuqūq un ke muqarrar karnā the, muqarrar kar diye."

Aur to aur ‘aurat, jānwaroṅ aur dūsre sāz-o sāmān kī ṭarḥ rehn tak rakhī jā saktī thī.[(2)]

Woh rehn hī nahīṅ rakhī jātī thī bal-keh faroḳht bhī kī jātī thī ġharaẓe-keh woh măḥẕ mard kī ḳhẉāhishāt nafsāni kī taskīn kā ẕarī‘ah thī aur mard par us kī ṭaraf se ko'ī ẕimmah-dārī ‘ā'id nahīṅ hotī thī. Islām ne batāyā keh ‘aurat ke bhī mard par aise hī ḥuqūq haiṅ jaise mard ke ‘aurat par haiṅ aur woh har ṭarḥ ke inṣāf aur nek sulūk kī ḥaq-dār hai.

---

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-nikāḥ, babu ḥukmu al-‘azal, 2/1108, raqam: 1479

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-tafsīri al-Qur'ān, bābu tabtaġhī marḍāṫ, 4/1886, raqam: 4629

3. Abū ‘Awānah fī al-Musnad, 3/167

4. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 8/658, raqam: 4629

5. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 9/281

(2) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-rahn, bābu rahni al-silāḥ, 2/887, raqam: 2375

Islām ne nikāh ko ek mu'āhadah qarār de kar bhī is amr kī ṭaraf ishārah kiyā hai:

وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا[1]

"Aur tumhārī 'aurateṅ tum se maẕbūṭ 'ăhd le chukī haiṅ."

Is "maẕbūṭ 'ăhd" kī tafsīr ḳhụd Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ḥajjatil-wadā' ke ḳhuṭbe meṅ yūṅ farmā'ī:

اتقوا الله في النساء فانكم اخذتموهن بامانة الله.[2]

"'Auratoṅ ke bāre meṅ Allāh se ḍaro, kyūṅ-keh tum ne unheṅ Allāh Ta'ālá ki ṭaraf se ba-ṭaure amānat liyā hai."

Goyā nikāḥ ko ek amānat qarār diyā hai aur jaise har ek mu'āhade meṅ donoṅ farīqoṅ ke kuçh ḥuqūq hote haiṅ

(1) al-Qur'ān, al-Nisā, 4: 21

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-manāsik, bābu ṣifatu ḥajjati al-Nabī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam, 2/185, raqam: 1905

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-manāsik, bābu ḥajjati Rasūli Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam, 2/1025, raqam: 3074

3. Nasā'ī fī al-Sunan al-kubrá, 2/421, raqam: 4001

4. Ibn Ḳhuzaymah fī al-Ṣaḥīḥ, 4/251, raqam: 2809

5. Dārimī, al-Sunan, 2/69, raqam: 1850

6. 'Abd bin Ḥumayd, al-Musnad, 1/343, raqam: 1135

7. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 5/8

8. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/144, raqam: 295, 304

9. Ibn Qudāmah, al-Muġhnī, 3/203

aur un par kuçh zimmah-dāriyāṅ bhī ‘ā’id hotī haiṅ, isī ṭarḥ amānat kā ḥāl hai. Chūṅ-keh nikāḥ ek mu‘āhadah aur ek amānat hai, is liye jaise mard ke ‘aurat par ba‘ẓ ḥuqūq haiṅ, waise hī ‘aurat kī ṭaraf se us ke zimme ba’ẓ farā’iẓ bhī haiṅ. yehī waj·h hai keh sab se păhle ‘auratoṅ se gharelū zindagī meṅ nekī aur inṣaf kā sulūk karne kā ḥukm diyā gayā. Is ḥusne sulūk kī tākīd karte huwe Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

خيركم خيركم لأهله.[1]

> “Tum meṅ se achçhā wohī hai jo apne ăhl (ya‘nī bīwī bachchoṅ) ke liye achçhā hai.”

(8) Tashaddud se taḥaffuẓ kā ḥaq

Ḳhāwand par bīwī kā yeh ḥaq hai keh woh bīwī par ẓulm aur ziyādatī nah kare:

(1) 1. Tirmiḏhī, al-Jāmi‘ al-ṣaḥīḥ, kitābu al-manāqib, bābu faḍli azwāji al-Nabī ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam, 5/907, raqam: 3895

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-nikāḥ, bābu ḥusnu mu‘āsharaṫi al-nisā’, 1/636, raqam: 1977

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 9/484, raqam: 4177

4. Dārimī, al-Sunan, 2/212, raqam: 2260

5. Bazzār fī al-Musnad, 3/197, raqam: 974

6. Ṭabarānī fī al-Mu‘jam al-kabīr, 19/363, raqam: 853

7. Quḍā‘ī fī Musnad al-Shihāb, 2/227, raqam: 1243

8. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 7/468

وَلاَ تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لَّتَعْتَدُواْ وَمَن يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلاَ تَتَّخِذُواْ آيَاتِ اللّهِ هُزُوًا.1

"Aur un ko ẓarūr pahŏṅchāne aur ziyādatī karne ke liye nah roke rakho. Jo aisā karegā us ne goyā apne āp par ẓulm kiyā aur Allāh ke ăḥkām ko maẕāq nah banā lo."

Yeh āyat un ăḥkām se muta'alliq hai jahāṅ ḳhāwand ko bār-bār ṭalāq dene aur rujū' karne se man'a kiyā gayā hai. Ba'ẓ ḳhāwand bīwī ko diq karnā chāhte haiṅ is liye use ma'rūf ṭarīqe se ṭalāq de kar āzād nahīṅ kar dete, bal-keh ṭalāq dete haiṅ aur phir rujū' kar lete haiṅ, phir ṭalāq dete haiṅ aur phir kuçh din ke ba'd rujū' kar lete haiṅ. Is kā natījah yeh hotā hai keh 'aurat ek dā'imī aẕīyat meṅ mubtalā răhtī hai. Yeh goyā Allāh ke ăḥkām aur ri'āyatoṅ se tamasḳhur hai. Is se man'a farmāyā gayā keh un ko ẓulm aur ziyādatī ke liye nah rok rakho. Is āyate mubārakah meṅ yahāṅ ek 'ām uṣūl bayān kar diyā hai keh 'aurat par ẓulm aur ziyādatī nah karo. Ẓulm aur ziyadatī kī ta'ayyun nahīṅ kī, kyūṅ-keh jismānī bhī ho saktī hai, ẕăhnī aur rūḥānī bhī.

(9) Bachchoṅ kī parwarish kā ḥaq

Is amr meṅ ummate Muslimah kā ijmā' hai keh bachhah parawarish kī mustaḥīq sab se păhle us kī māṅ hai. Al-battah is amr meṅ iḳhtelāf hai keh bachchah yā bachchī kī parwarish kā ḥaq māṅ ko kitnī 'umr tak răhtā hai. Imām Abū Ḥanīfah ke nazdīk jab bachchah ḳhụd khāne pīne, libās

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 231

păhăn·ne aur istinjā’ karne lage to us kī parwarish kā ḥaq māṅ se bāp kī ṭaraf muntaqil ho jātā hai. Laṛke kī us ḥālat ko pahŏṅchne kī ‘umr kā andāzah ‘Allāmah Ḳhaṣṣāf ne sāt āṭh sāl bayān kiyā hai, al-battah māṅ ko laṛkī kī parwarish kā ḥaq us ke bāliġh hone tak hai. yehī qaul Imām Abū Yūsuf kā hai. Imām Muḥammad ke nazdīk jab laṛkī meṅ nafsānī ḳhwāhish ẓāhir ho to us waqt tak māṅ ko parwarish kā ḥaq ḥāṣil hai. Muta’aḳhḳhirīn aḥnāf ne Imām Muḥammad ke qaul ko pasand kiyā hai.(1)

Maṅ ko bachchah kī parwarish kā ḥaq ḥāṣil hone ke bāre meṅ Qur’ān Karīm meṅ ko’ī āyat ẓāhir naṣ ke ṭaur par to maujūd nahīṅ magar iqteẕā’e naṣ ke ṭaur par fuqahā’e kirām ne āyate raẕā‘at ..... وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ..... se s̱ābit kiyā hai keh ṣiġhare sinī meṅ bahchah kī parwarish kā ḥaq māṅ ko ḥāṣil hai.

Fuqahā’e kirām ne maẕkūrah āyate mubārakah ke sāth sāth darje ẕail aḥādīs̱ se bhī istidlāl kiyā hai:

1. Jab Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam fatḥe Makkah ke ba‘d nikle to Ḥamzah kī beṭī ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā ta‘āqub kiyā aur āwāz dī: ae chachā! Ae chachā! Pas Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne us bachchī kā hāth pakaṛ liyā aur Sayyidah Fāṭimah raḍiya Allāhu ‘anhā se kahā: apne chachā kī beṭī ko lo. Chunāncheh Sayyidah Fāṭimah raḍiya Allāhu

(1) 1. Dāmād Āfandī, Majm‘a al-nahr, 1/481, 482
2. Kāsānī, Badā’i‘ al-ṣanā’i‘, 4/42
3. Ibn Ḥumām, Fatḥ al-qadīr, 3/361

‘anhā ne use uṭhā liyā. Is bāre meṅ Ḥaẓrat Zayd, ‘Alī aur Ja‘far raḍiya Allāhu ‘anhum kā jhagṛā ho gayā. Ḥaẓrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne khā: maiṅ ne use le liyā hai kyūṅ-keh woh mere chachā kī beṭī hai aur Ja‘far ne kahā: woh mere chachā kī beṭī hai aur us kī ḳhālah mere nikāḥ meṅ hai jab-keh Zayd ne kahā keh woh mere bhā’ī kī beṭī hai. Pas Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne us kī ḳhālah ke ḥaq meṅ faiṣalah diyā aur farmāyā:

الخالة بمنزلة الأم.[1]

“Ḳhālah māṅ ke darajah meṅ hai.”

2. Ḥaẓrat ‘Abd Allāh bin ‘Amr raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī hai keh ek ‘aurat Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẓir hū’ī aur ‘arẓ kiyā:

يا رسول الله! ان ابني هذا، كان بطني له وعاء، و ثديي له سقاء، و حجري له حواء، و إن أباه طلقني و أراد أن ينتزعه مني.

“Ae Allāh ke Rasūl! Yeh merā beṭā hai jis ke liye merā peṭ ẓarf thā aur merī çhātī mashkīzah aur merī god us ke liye panāh-gāh thī. Us ke bāp ne mujhe

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṣulḥ, bābu kayfa yuktabu haḏḥā, 2/960, raqam: 2552

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-maġhāzī, bābu ‘umratu al-qaḍā’, 4/1551, raqam: 4005

3. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu man aḥaqqu bi-al-walad, 2/284, raqam: 2280

4. Nasā’ī fī al-Sunan al-kubrá, 5/127, 168, raqam: 8456, 8578

5. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/5, 6

6. Maqdisī fī al-Aḥādīṯḥ al-muḳhtārah, 2/392, 393, raqam: 779

ṭalāq dī hai aur woh chāhtā hai keh use mujh se le le.”

Is par Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

أنت أحق به ما لم تنكحي.[1]

“Tū apne bachchah kī ziyādah mustaḥiq hai jab tak keh tū (dūsrah) nikāḥ nah kar le.”

3. Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne ek Anṣārī ‘aurat Umme ‘Āṣim ko ṭalāq dī. ‘Āṣim apnī nānī ke zere parwarish thā. Us kī nānī ne Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu kī ḳhidmat meṅ tanāze‘ah pesh kiyā. Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu ne faiṣalah diyā:

أن يكون الولد مع جدته، والنفقة علي عمر، وقال : هي أحق به.[2]

“Laṛkā apnī nānī ke pās rahegā, ‘Umar ko nafqah denā hogā. Aur kahā: yeh nānī us bachchah kī (parwarish karne kī) ziyādah ḥaq-dār hai.”

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu nafaqah, 2/283, raqam: 2276

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2/186

3. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 7/153, raqam: 2276

4. Dāraquṭnī fī al-Sunan, 3/304, 305

5. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2/225

6. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/4, 5

(2) 1. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/5

2. ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 7/155, raqam: 12602

Ek riwāyat meṅ hai keh Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu ne us laṛke kī māṅ ke ḥaq meṅ faiṣalah kiyā phir farmāyā keh maiṅ ne Rasūle Akram raḍiya Allāhu ‘anhu ko yeh farmāte huwe sunā:

لا توله والدة عن ولدها.[1]

“Wālidah ko us ke bachchah se mat çhuṛā’o.”

‘Abd al-Raḥmān bin Abī Zinād ăhle Madīnah se fuqahā’ kā qaul riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẓrat Abū Bakr raḍiya Allāhu ‘anhu ne Ḥaẓrat ‘Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu ke ḳhilāf un ke beṭe ‘Āṣim ke ḥaq meṅ faiṣalah kiyā keh us kī parwarish us kī nānī karegī yāhāṅ tak keh ‘Āṣim bāliġh ho gayā, aur Umme ‘Āṣim us din zindah thī aur (dūsre shaḳhṣ ke) nikāḥ meṅ thī.[(2)]

Abū Ḥusayn Mirġhīnānī Ḥanafī raḥmatu Allāhi ‘alayh likhte haiṅ:

ولأن الأم أشفق وأقدر علي الحضانة، فكان الدفع إليها أنظر، و إليه أشار الصديق رضي الله عنه بقوله : ريقها خير له من شهد و عسل عندک يا عمر.[3]

“Ya‘nī is liye keh māṅ bachchah ke ḥaq meṅ intehā se ziyādah shafīq hotī hai aur nigrāni wa ḥifāẓat par mard kī nisbat ziyādah qudrat rakhtī hai. Isī shafqat

(1) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/5

(2) Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/5

(3) Mirġhīnānī, al-Ḥidāyah, 2/37

kī ṭaraf Ḥaẕrat Ṣiddīqe Akbar raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne us qaul meṅ ishārah kiyā hai: ae ‘Umar! Bachche kī māṅ kā lu‘ābe dăhăn bachche ke ḥaq meṅ tumhāre shăhd se bhī ziyādah shīrīṅ hogā.”

Mirġhīnānī mazīd likhte haiṅ:

“Bāp kī nisbat māṅ is liye ziyādah shafīq hotī hai keh ḥaqīqat meṅ bachchah mān ke jism kā ek ḥiṣṣah hai yāhāṅ tak keh ba‘ẕ awqāt bachchah ko qaiṅchī ke ẕarī‘e kāṭ kar māṅ se judā kiyā jātā hai aur ‘aurat usī parwarish meṅ mashġhūl hone kī waj·h se ḥiẕānat par ziyādah ḥaq rakhtī hai ba-ḳhilāf mard ke woh māl ḥāṣil karne par ziyādah qudrat rakhtā hai.”

Isī ṭarḥ Imām Shāfi‘ī ne istidlāl meṅ yehī aḥādīs̱ pesh kī haiṅ aur wālidah ke taqaddum kī ‘illat in alfāẓ meṅ byaāṅ farmā’ī hai:

فلما كان لا يعقل كانت الأم أولي به علي أن ذلک حق للولد لا لأبوين، لأن الأم أحني عليه و أرق من الأب.[1]

“Pas jab-keh bachchah nā-samajh ho to māṅ us kī parwarish kī ziyādah ḥaq-dār hai kyūṅ-keh yeh bachchah kā ḥaq hai nah keh wālidain kī maḥabbat-o ulfat-o shafqat ke darajāt kā.”

Ibn Qudāmah Ḥanbalī apnī kitab ‘al-Muġhnī (7: 613, 614)’ meṅ likhte haiṅ:

(1) Shāfi‘ī, al-Umm, 8/235

الأم أحق بكفالة الطفل و المعتوة إذا طلقت. . . ولأنها أقرب إليه و أشفق عليه ولا يشاركها في القرب إلا أبوه، و ليس له مثل شفقتها، ولايتولي الحضانة بنفسه و إنما يدفعه إلي امرأته و أمه أولي به من أم أبيه.

"Bachche aur 'adīmul-'aql kī parwarish kī māṅ ziyādah ḥaq-dār hai jab-keh use ṭalāq de dī ga'ī ho …… kyūṅ-keh bachchah se ziyādah qarīb aur ziyādah Shafqat rakhne wālī māṅ huwā kartī hai. Agar-cheh us qurb-o shafqat meṅ bāp ke 'ilāwah us ke sāth ko'ī dūsrā sharīk nahīṅ ho saktā magar us ke bā-wujūd ḥaqīqat to yeh hai keh bāp bhī māṅ jaisī shafqat nahīṅ rakhtā, aur nānī dādī kī nisbat se aulá hogī."

Ibn Qudāmah mazīd likhte haiṅ:

و الحضانة إنما تثبت لحظ الولد فلا تشرع علي وجه يكون فيه هلاكه و هلاک دينه.

"Aur ḥiẕānat bachche kī behbūd-o falāḥ ke peshe naẓar muqarrar kī ga'ī hai, lehāẕā kisī aise ṭarīqe par durust nah hogī jis se bachche kī ẕāt aur dīn ẓā'e' hone kā andeshah ho."

(10) Ḳhul'a kā ḥaq

Agar 'aurat apnī izdewādī zindagī se muṭma'in nah ho aur apne shauhar kī bad-aḳhlāqī, makkārī yā us kī kam-zorī se nālāṅ ho jā'e aur use nā-pasand kare aur use ḳhauf ho

keh ḥudūdullāh kī pās-dārī nah kar sakegī to woh shauhar se ḳhul‘a ḥāṣil kar saktī hai aur yeh kisī ‘iwaẓ ke badle hogā jis se woh apnī jān çhuṛā’e. Is kī dalīl yeh āyate Qur’ānī hai:

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ.[1]

"Pas agar tumheṅ ḳhauf ho keh woh Allāh kī ḥudūd qā’im nah rakh sakeṅge to (andarīṅ ṣūrat) un donoṅ par ko’ī gunāh nahīṅ keh bīwī (ḳhụd) kuçh badlah de kar (us taklīf-deh bandhan se) āzādī ḥāṣil kar le."

Sharī‘ate muṭahharah ne ṭalāq ko ṣirf shuhar kā ḥaq qarār diyā hai, kyuṅ-keh shauhar hī ḳhạṣ ṭaur se rishta’e zaujīyat qā’im rakhne kā ḳhwāhāṅ hotā hai aur woh zaujīyat kī binā’ par kāfī māl ḳharch kar chukā hotā hai, is liye woh ṭalāq nah dene ko tarjīḥ detā hai kyūṅ keh ṭalāq kī ṣūrat meṅ use mu’aḳhḳhar-shudah măhr aur ‘aurat ke dūsre mālī ḥuqūq adā karnā paṛte haiṅ. Chūṅ-keh bīwī par shauhar ke ko’ī mālī ḥuqūq wājib nahīṅ hote, is liye sharī‘at ne ṭalāq kā ḥaq mard ko diyā hai aur ‘aurat ke liye ḳhul‘a kā ḥaq rakhā hai tā-keh us ke pās bhī tafrīq kā ḥaq maujūd ho.

‘Aurat ke is ḥaq ko aḥadīs̱e mubārakah meṅ yūṅ bayān kiyā gayā:

عن ابن عباس : أن امرأة ثابت بن قيس أتت النبي ﷺ فقالت : يا رسول الله. ثابت بن قيس، ما اعتب عليه في خلق ولا دين، ولكني

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 229

اكره الكفر في الاسلام. فقال رسول الله ﷺ : أتردين عليه حديقته؟
قالت : نعم. قال رسول الله ﷺ : اقبل الحديقة و طلقها تطليقة.[1]

"Ḥaẕrat Ibn 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā se riwāyat hai keh Ḥaẕrat Thābit bin Qays kī ăhliyah Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẕir ho kar 'arẕ guzār hū'īṅ: yā Rasūl Allāh! Maiṅ kisī bāt par Thābiit bin Qays se nā-ḳhụsh nahīṅ hūṅm nah un ke aḳhlāq se aur nah un ke Dīn se, lekin maiṅ Islām meṅ eḥsān farāmosh ban·nā nā-pasand kartī hūṅ. To Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā: kyā tum un kā bāġh wā-pas denā chāhtī ho? Unhoṅ ne kahā: hāṅ. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā: un kā bāġh de do aur un se ṭalāq le lo."

Tā-ham agar shauhar ṣaḥīḥ ho aur 'aurat ke tamām shar'ī ḥuqūq pūre kartā ho to us ḥālat meṅ ḳhul'a lenā durūst nahīṅ hai. Ḥaẕrat Thawbān raḍiya Allāhu 'anhu se marwī hai keh Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

ايما امرأة سألت زوجها الطلاق ما بأس فحرام عليها رائحة الجنة.[2]

"Jo ko'ī 'aurat apne shauhar se bilā waj·h ṭalāq māṅge us par jannat kī ḳhụshbū ḥarām hai."

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṭalāq, bābu al-ḳhul', 5/2021, raqam: 4971

(2) Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 5/277, raqam: 22433

Ḳhul‘a ‘aurat kā aisā ḥaq hai keh jab ‘aurat ḳhul‘a le letī hai to apne nafs kī mālik ho jātī hai aur us kā mu‘āmalah ḳhụd us ke hāth meṅ ā jātā hai, kyūṅ-keh us shaḳhṣ kī zaujīyat se āzādī ke liye us ne māl ḳharch kiyā hai.

Ḳhul‘a ko ‘aurat ke liye mard se çhuṭkāre kā ẕarī‘ah banāyā gayā hai keh jab woh apne shauhar ko nā-pasand kartī ho aur us ke sāth răhnā nah chāhtī ho goyā yeh ṭalāq kī ṭarḥ ‘aurat ke pās ek ḥaq hai us meṅ ‘aurat ko shauhar se liyā huwā măhr wā-pas karnā hotā hai.

Woh chand ṣūrateṅ jin meṅ ‘aurat kī ṭaraf se ṭalāq yā ḳhul‘a wāqe‘ hotā hai, darje ẕail haiṅ:

1. Nikāḥ ke waqt ‘aurat ne apne liye ṭalāq kā ḥaq rakhā ho aur shauhar ne us par muwāfaqat kī ho. Us sharṭ ko iste‘māk karnā us kā ḥāq hai.

2. Jab woh shauhar kī muḳhālifat ke bā‘is̱ apne nafs par nā-farmānī ke gunāh meṅ paṛne kā ḳhauf kare.

3. Us se shauhar kā suluḳ burā ho, ya‘nī woh us par us ke Dīn yā jān ke bāre meṅ ẓulm rawā rakhe aur ‘aurat us se māl de kar ṭalāq ḥāṣil karnā chāhe. Jaisā keh irshād hai:

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ.[1]

“Phir agar tumheṅ andeshah ho keh donoṅ Allāh kī ḥudūd ko qā’im nah rakh sakeṅge, so (andarīṅ ṣūrat) un par ko’ī gunāh nahīṅ keh bīwī (ḳhụd) kuçh

(1) al-Qur’ān, al-Baqarah, 2: 229

badlah de kar (us taklīfal-deh bandhan se) āzādī le le.”

Imām Abū Ḥanīfah raḥmaṫu Allāhi ‘alayh bīwī se nā-rawā sulūk karne wāle ke liye us se măhr lenā bhī makrūh samajhte haiṅ, kyūṅ-keh Islām Dīne murawwat hai woh ‘aurat se burā sulūk qubūl nahīṅ kartā keh jab use ṭalāq de to us kā māl bhī le le. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَإِنْ أَرَدتُّمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ۝ [1]

“Aur jab tum ek kī jagah dūsrī bīwī lāne kā irādah karo aur tum un meṅ se kisī ko sone ke ḍher bhī de chuke ho to us meṅ se kuçh nah lo bhalā tum nā-jā’iz ṭaur par aur ṣarīḥ ẓulm se apnā māl us se wā-pas loge.”

4. Shauhar apnī bīwī se jinsī ta‘alluq par qādir nah ho to ‘aurat apnā mu‘āmalah ‘adālat meṅ pesh karegī, Qāẓ̱ī use ek sāl kī mŏhlat degā keh (woh ‘ilāj karā’e) us ke ba‘d agar woh jinsī ta‘alluq par qādir nah ho sake aur ‘aurat ‘alaiḥidagī kā muṭālabah kare to Qāẓ̱ī un ke darmiyāṅ ‘alaiḥidagī karā degā.

5. Shauhar majnūn ho jā’e yā use barṣ yā juẕām (koṛh) kī bīmārī lāḥiq ho jā’e to bīwī ke liye yeh ḥaq hai keh woh

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 20

‘adākat meṅ mu‘āmalah uṯhā’e aur ‘alaiḥidagī ke muṭālabah kare, is par Qāẓī un meṅ ‘alaiḥidagī karā saktā hai.[1]

Al-ġharaẓ ‘aurat ko har saṭḥ par Islām ne woh taḥaffuẓ aur ‘izzat-o ehterām ‘aṭā kiyā jis kī naẓīr hameṅ kisī dūsre niẓāme zindagī meṅ nahīṅ miltī.

4. Ṭalāq ke ba‘d ‘Aurat ke ḥuqūq

Islām ke niẓāme qānūn meṅ ṭalāq kā iḳhtiyār mard ke pās hai. Magar is iḳhtiyār ko us waqt tak hī iste‘māl karne kā ḥukmn hai jab us ke siwā ko’ī chārah nah ho. Āḳhirī chāre ke ṭaur par jā’iz hone ke bā-wujūd ṭalāq ko ḥalāl kāmoṅ meṅ sab se ziyādah nā-pasandīdah qarār diyā gayā hai. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā irshād hai:

أبغض الحلال عند الله الطلاق.[2]

> “Allāh Ta‘ālá ke nazdīk ḥalāl chīzoṅ meṅ se sab se ziyādah nā-pasandīdah chīz ṭalāq hai.”

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Ḥaẓrat Mu‘ādh raḍiya Allāhu ‘anhu ko irshād farmāyā:

ولا خلق الله شياء علي وجه الارض ابغض اليه من الطلاق.[3]

---

(1) Mirġhīnānī, al-Hidāyah, 3/268

(2) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu karāhiyaṫi al-ṭalāq, 2/255, raqam: 2178

2. Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu ḥaddaṯhanā Suwayd bin Sa‘īd, 1/659, raqam: 2018

(3) Dāraquṭnī fī al-Sunan, 4/35

"Allāh Ta'ālá ne rū'e zamīn par ko'ī chīz ṭalāq se ziyādah nā-pasandīdah paidā nahīṅ farmā'ī."

Agar ṭalāq ke iḳhtiyār ke iste'māl ke 'ilāwah ko'ī ṣūrat nah ho to andrīṅ ḥālāt us iḳhtiyār ke iste'māl se 'aurat ko kisī ṭarḥ se bhī mubtalā'e aẕīyat karne kī mumāna'at kī ga'ī. Irshāde Rabbānī hai:

الطَّلاَقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُواْ مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلاَّ أَن يَخَافَا أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلاَ تَعْتَدُوهَا وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ[1]

"Ṭalāq (ṣirf) do bār (tak) hai, phir yā too (bīwī ko) achçhe ko) ṭarīqe se (zaujīyat meṅ) rok lenā hai yā bhalā'ī ke sāth çhoŗ denā hai, aur tumhāre liye jāiz nahīṅ keh jo chīzeṅ tum unheṅ de chuke ho us meṅ se kuçh wā-pas lo siwā'e is ke keh donoṅ andeshah ho keh (ab rishta'e zaujīyat bar-qarār rakhte huwe) donoṅ Allāh kī ḥudūd ko qā'im nah rakh sakeṅge, phir agar tumheṅ andeshah ho keh donoṅ Allāh kī ḥudūd ko qā'im nah rakh sakeṅge, so (andrīṅ ṣūrat) un par ko'ī gunāh nahīṅ keh bīwī (ḳhud) kuçh badlah de kar (us taklīf-deh bandhan se) āzādī le le, yeh Allāh kī (muqarrar kī hū'ī) ḥadeṅ haiṅ pas tum un se āge mat baŗho, aur jo log Allāh kī ḥudūd se tajāwuz karte haiṅ so wohī log ẓālim haiṅ."

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 229

وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌۢ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿۲۴۱﴾[1]

"Aur ṭalāq-yāftah 'auratoṅ ko bhī munāsib ṭarīqe se ḳharch diyā jā'e, yeh parhez-gāroṅ par wājib hai."

وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا إِن يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا ﴿۳۵﴾[2]

"Aur agar tumheṅ un donoṅ ke dar-miyān muḳhālifat kā andeshah ho to tum ek munṣif mard ke ḳhāndān se aur ek munṣif 'aurat ke ḳhāndān se muqarrar kar lo, agar woh donoṅ ṣulḥ kā irādah rakheṅ to Allāh donoṅ ke darmiyāṅ muwāfiqat paidā farmā degā, be-shak Allāh ḳhūb jān·ne wālā ḳhabar-dār hai."

Agar-cheh ṭalāq kā ḥaq mard ko diyā gayā magar is z̲ail meṅ bhī 'aurat ko taḥaffuẓ farāham karne ke liye darje z̲ail ḥuqūq 'aṭā kuye ga'e:

(1) Măhr kā ḥaq

Sharī'at mo sab se ahamm ḥaq jo ṭalāq ke waqt 'aurat ko diyā gayā hai woh măhr hai, al-battah mubāsharat se qabl ṭalāq hone kī ṣūrat mo ādhā măhr miltā hai. Irshāde Rabbānī hai:

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 241

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 35

وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ.[1]

"Agar tum unheṅ çhūne se qabl ṭalāq do aur un ke liye măhr muqarrar kiyā ho to muqarrar kiye huwe măhr kā ādhā unheṅ do."

Isī ṭarḥ 'aurat ko ḳharch-o sāmān denā hai, sharī'ate Islāmīyah ne 'aurat ke liye jab use ṭalāq dī jā'e ḳharch-o sāmān dene kā ḥukm diyā hai. Imām Aḥmad kā maslak hai keh har qasam kī muṭlaqah ke liye yeh ḥaq hai aur yeh har ek ke liye wājib hai yehī qaul Ḥaẕrat 'Alī raḍiya Allāhu 'anhu, Ḥasan Baṣrī, Sa'īd bin Jubayr, Abū Qilābah Zuhrī raḥmatu Allāhi 'alayhim wa-ġhairah kā hai, un kī dalīl yeh āyat hai:

وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ۝[2]

"Aur ṭalāq-yāftah 'auratoṅ ko bhī munāsib ṭarīqe se ḳharchah diyā jā'e yeh parhez-gāroṅ par wājib hai."

Dūsre maqām par irshād hai:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّأَزْوَاجِكَ إِن كُنتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا۝[3]

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 237
(2) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 241
(3) al-Qur'ān, al-Aḥzāb, 33: 28

"Ae Nabīye (Mukarram!) Apnī azwāj se farmā deṅ keh agar tum dunyā aur us kī zīnat-o ārā'ish kī ḳhwāhish-mand ho to ā'o maiṅ tumheṅ māl-o matā' de dūṅ aur tumheṅ ḥusne sulūk ke sāth ruḳhṣat kar dūṅ."

(2) Mīrāṡ kā ḥaq

Islām ne 'aurat ko yeh ḥaq diyā hai keh ṭalāq ke ba'd woh jab tak 'iddat meṅ hai, agar us ke shauhar kā inteqāl jā'e to us ke tarkah se mīrāṡ milegī, jis ṭarḥ ġhair muṭlaqah ṯhiwī ko miltī hai. Imām Aḥmad bin Ḥanbal raḥmatu Allāhi 'alayh farmāte haiṅ keh jab tak us ne shādī nah kī ho, 'iddat ke ba'd bhī mīrāṡ meṅ ḥiṣṣah milegā. yehī qaul ka'ī ṣaḥābah se bhī marwī hai, aur is meṅ yeh bhī hai keh chāhe us kā ṭalāq dete waqt shauhar bīmār ho yā nah ho, woh is liye keh shauhar ko abhī use rokne kā aur rujū' karne kā iḳḥityār bāqī răhtā hai aur woh bhī us kī marẕī se, walī aur gawāhoṅ kī maujūdagī ke ba-ġhair aur bilā kisī na'ī măhr ke.

(3) Ḥiẕānat kā ḥaq

Bachche kī tarbīyat aur us ke mu'āmalāt kī dekh bhāl ke liye us kī nigrānī ḥiẕānat kăhlātī hai. Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne bachche kī ḥīẕānat kā ḥāq us kī māṅ ko 'aṭā kiyā. Māṅ ke ba'd bachche kī ḥiẕānat kā ḥaq us kī māṅ kī māṅ ko aur phir bāp phir bāp kī māṅ ko ḥāṣil hai. Bachche kī ḥiẕānat kī sab se ziyādah ḥaq-dār us kī māṅ hai, darje ẕail ḥadīṡ se ṡābit hai:

عن عبد الله بن عمرو ان امراة قالت يا رسول الله ان ابني هذا كان بطني له وعاء وثديي له سقاء و حجري له حواء و ان اباه طلقني و اراد ان ينتزعه مني. فقال رسول الله ﷺ : انت احق به ما لم تنكحي.[1]

"'Abd Allāh Ibn 'Amr se riwāyat hai keh ek 'aurat ne Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ 'arẕ kiyā, yā Rasūl Allāh yeh merā bachchah hai merā peṭ is kā bartan thā, mere pistān us ke mashkīze aur merī god is kī ārām-gāh, is ke bāp ne mujhe ṭalāq de dī hai aur ise mujh se çhīn·nā chāhtā hai, to Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā keh is kī ziyādah mustaḥiq tū hai, jab tak tū nikāḥ nah kar le."

5. 'Aurat ke mu'āshī ḥuqūq

(1) Wirāsat kā ḥaq

Islām ne 'auratoṅ ko mardoṅ ke musāwī ḥuqūq 'aṭā karte huwe wirāsat kā ḥaq bhī 'aṭā kiyā hai. Irshāde Rabbānī hai:

(1) 1. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-ṭalāq, bābu man aḥaqqu bi-al-walad, 2/283, raqam: 2276

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2/182,

3. Ḥākim fī al-Mustadrak, 2/225, raqam: 2830

4. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/4

لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ
الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ۝[1]

"Māṅ bāp aur rishte-dāroṅ ke tarke meṅ ḳhwāh woh thoṛā ho yā ziyādah laṛkoṅ kā ḥiṣṣah hai aur māṅ bāp aur rishte-dāroṅ ke tarke meṅ ḳhwāh woh thoṛā ho yā ziyādah laṛkiyoṅ kā bhī ḥiṣṣah hai aur yeh ḥiṣṣe Ḳhudā kī ṭaraf se muqarrarah haiṅ."

Ya'nī uṣūlī ṭaur par laṛkā aur laṛkī donoṅ wāri̱soṅ meṅ apnā apnā muqarrarah ḥiṣṣah lene ke ḥaq-dār haiṅ aur ko'ī shaḳhṣ unheṅ un ke us ḥaq se măḥrūm nahīṅ kar saktā.

(2) Wālidain ke māle wirā̱sat meṅ ḥaq

Qur'ān Ḥakīm ne aulād ke ḥaqqe wirā̱sat kā ta'ayyun karte huwe bhī ḳhawātīn kā ḥaqqe wirā̱sat bit-tafṣīl bayān kiyā hai.hai:

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِن كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ
فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا
السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ
فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ.[2]

"Tumhārī aulād se muta'alliq Allāh kā yeh tākidī ḥukm hai keh tarkah meṅ laṛke ke liye do laṛkiyoṅ

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 7

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 11

ke bar-ā-bar ḥiṣṣah hai. Agar akelī laṛkī ho to use ādhā tarkah milegā aur (mayyit) ke māṅ bāp meṅ se har ek ko tarke kā çhaṭā ḥiṣṣah milegā ba-sharṭe-keh woh apne pīçhe aulād bhī çhoṛ de, agar us ke ko'ī aulād nah ho aur wāris̱ māṅ bāp hī hoṅ to māṅ ke liye ek tihā'ī (mān bāp ke sāth) bhā'ī băhăn hoṅ to us kī māṅ kā çhaṭā ḥiṣṣah hogā."

Is āya'e mubārakah meṅ yeh amr qābile ġhaur hai keh taqsīm kī ikā'ī laṛkī kā ḥiṣṣah qarār diyā gayā hai, ya'nī sab ke ḥiṣṣe laṛkī ke ḥiṣṣe se gine jā'eṅge. Goyā tamām taqsīm is meḥwar ke gird ghūmegī. Jāhilīyat meṅ laṛkiyoṅ ko tarke meṅ ḥiṣṣah nahīṅ diyā jātā thā. Jaisā keh aks̱ar dūsre maẕāhib meṅ ab bhī hai lekin Islām kī naẓar meṅ laṛkī ko tarke kā ḥiṣṣah denā kitnā ẓarūrī hai, woh is se ẓāhir hai keh păhle to taqsīme wirās̱at kī 'imārat kī bunyād hī laṛkī ke ḥiṣṣe par rakhī phir يو صيكم الله kăh kar farmāyā keh yeh Allāh Ta'ālá kā nīhāyat hī tākīdī ḥukm hai.

Is āyate mubārakah se taqṣim ke yeh uṣūl ma'lūm huwe:

(1) Agar aulād meṅ laṛke aur laṛkiyāṅ hoṅ to ek laṛke ko ek laṛkī se dugnā milegā aur isī uṣūl par sab tarkah laṛkoṅ aur laṛkiyoṅ meṅ taqsīm hogā, ṣirf laṛkoṅ kā ẕikr nahīṅ kiyā, kyūṅ-keh is ṣūrat meṅ ẓāhir hai keh woh sab bar-ā-bar ḥiṣṣe-dār hoṅge.

(2) Agar aualād meṅ laṛkā ko'ī nah ho aur do yā do se ziyādah laṛkiyāṅ hoṅ. To un ko bhī do tihā'ī hī milegā.

Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke 'amal mubārak se in ma'noṅ kī tā'īd hotī hai.

Ek ṣaḥābī Sa‘d bin Rabī‘ ġhazwa’e Uhad meṅ shahīd ho ga’e. Unhoṅ ne aulād meṅ ṣirf do laṟkiyāṅ çhoṟ dīṅ. Sa‘d ke bhā’ī ne sāre tarke par qabẕah kar liyā aur laṟkiyoṅ ko kuçh nah diyā. Is par Sa‘d kī bewah Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ḳhidmat meṅ ḥāẕir hū’ī aur shikāyat kī keh Sa‘d kī do laṟkiyāṅ maujūd haiṅ, lekin un ke chacha ne unheṅ un ke bāp ke tarke meṅ se ek jubbah bhī nahīṅ diyā gayā is par yeh āyat nāzil hū’ī. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne Sa‘d ke bhā’ī ko bulwāyā aur use ḥukm diyā keh marḥūm kī donoṅ beṯoṅ ko us ke tarke meṅ se do tihā’ī aur bewah ko āṯh ḥiṣṣah de do aur baqīyah ḳhụd rakh lo.[(1)]

(3) Agar aulād meṅ ṣirf ek laṟkī ho to use tarke kā niṣf milegā aur bāqī niṣf dūsre rishtah-dāroṅ meṅ taqsīm hogā.

(4) Agar aulād ke sāth mayyit ke māṅ bāp bhī zindah hoṅ to pǎhle un donoṅ meṅ se har ek ko tarke kā çhaṯā ḥiṣṣah milegā aur bāqī do tihā’ī mundareja’e bālā sharḥ se aulād ko milegā.

(5) Agar mutawaffá ke aulād ko’ī nah ho, ṣirf māṅ bāp hoṅ, to is ṣūrat meṅ tarke kā tihā’ī māṅ ko aur bāqī bāp ko milegā.

(6) Āḳhirī ṣūrat yeh bayān kī keh agar mutawaffá ke wuraṯā meṅ māṅ bāp ke sāth bhā’ī bǎhǎn bhī hoṅ, to māṅ kā ḥiṣṣah çhaṯā hogā.

(1) 1. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitābu al-farā’iḍ, bābu mā jā’ fī al-mīrāṯẖi al-banāt, 4/414, raqam: 2092

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-farā’iḍ, bābu mā jā’ fī al-mīrāṯẖ, 3/120, raqam: 2891

Mumkin thā keh ko’ī shaḳhṣ māṅ bāp ko aulād kā wāris̱ qarār dene par e‘terāẕ kartā, kyūṅ-keh is se păhle dunyā ke tamām maẕāhib meṅ ṣirf aulād hī wāris̱ qarār dī ga’ī thī. Is liye farmāyā:

آبَآؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِّنَ اللهِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ۝[1]

“Tumhāre bāp dādā (bhī haiṅ) aur aulād bhī, lekin tum nahīṅ jānte keh un meṅ se naf‘a-rasānī ke leḥāẓ se kaun tumhāre ziyādah qarīb hai. (Yeh ḥiṣṣe) Allāh ne muqarrar kiye haiṅ. Be-shak Allāh ne jān·ne wālā ḥikmat wālā hai.”

Ya‘nī yeh e‘terāẕ keh bāp dādā kyūṅ wāris̱ banā’e ga’e nā-dānī hai. Is ḥukm kī ḥikmat Allāh Ta‘ālá hī jāntā hai keh insān ke liye ūpar ke rishte-dār ziyādah achc̥he haiṅ yā nīche ke. Hamārī falāḥ Allāh Ta‘ālá ke ăḥkām par ‘amal karne meṅ hī muẕmir hai.

(3) Shauhar ke māle wirās̱at meṅ ḥaq

Qur’ān Ḥakīm ne shauhar yā bīwī meṅ se kisī ke bhī inteqāl kī ṣūrat meṅ us ke māle wirās̱at meṅ se dūsre farīq kā ḥiṣṣah bittafṣil bayan kiyā hai. Bīwī ke inteqāl kī ṣūrat meṅ ḳhāwand kā ḥiṣṣah bayan karte huwe kahā:

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 11

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ
الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ.(1)

"Tumhārī bīwiyoṅ ke tarke meṅ se tumhāre liye niṣf hai, agar un ke liye ko'ī aulād nah ho, aur agar un ke aulād ho to tumhāre liye unhoṅ ne jo tarkah çhoṛā hai us kā ek chauthā'ī hai (yeh taqsīm) un kī waṣīyat (kī ta'mīl) aur un ke qarẓ (kī adā'īgī) ke ba'd hogī."

Aur shauhar kī wafāt kī ṣūrat meṅ batāyā:

وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا
تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ.2

"Aur tumhāre tarke meṅ se tumhārī bīwiyoṅ kā ek chauthā'ī ḥiṣṣah hai. Agar tumhārī aulād bhī ho, to tumhāre tarke meṅ se un kā ḥiṣṣah āṭhwāṅ hai. (Yeh taqsīm) tumhārī waṣīyat kī ta'mīl aur tumhāre qarẓ (kī adā'īgī) ke ba'd hogī."

(4) Kalālah ke māle wirāṣat meṅ ḥaq

Kalālah us mayyit ko kăhte haiṅ jis ke wālidain hoṅ nah aulād. Aisī 'aurat yā mard faut ho jā'e aur is ke pīçhe nah us kā bāp ho, nah beṭā, to us kī jā'edād kī taqsīm kī tīn ṣūrateṅ ho saktī haiṅ:

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 12

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 12

1. Is ke a‘yānī ya‘nī sage bhā’ī băhăn hoṅ.

2. ‘Allātī bhā’ī băhăn hoṅ, ya‘nī bāp ek aur mā’eṅ alag-alag hoṅ.

3. Aḳhyāfī bhā’ī băhăn hoṅ, māṅ ek aur bāp ‘alaiḥidah-‘alaiḥidah hoṅ.

In tīnoṅ ke ăḥkām alag-alag haiṅ:

(1) Agar păhlī ṣūrat ya‘nī sage bhā’ī băhăn maujūd haiṅ to ḥukm diyā:

يَسۡتَفۡتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفۡتِيكُمۡ فِي الۡكَلَالَةِ إِنِ امۡرُؤٌ هَلَكَ لَيۡسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخۡتٌ فَلَهَا نِصۡفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَآ إِن لَّمۡ يَكُن لَّهَا وَلَدٌ فَإِن كَانَتَا اثۡنَتَيۡنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ.[1]

"Log Āp se fatwá (ya‘nī shar‘ī ḥukm) daryāft karte haiṅ. Farmā dījiye keh Allāh tumheṅ (ba-ġhair aulad aur ba-ġhair ke faut hone wāle) kalālah (kī wirāsat) ke bāre meṅ yeh ḥukm detā hai keh agar ko’ī aisā shaḳhṣ faut ho jā’e jo be aulād ho magar us kī ek băhăn ho to us ke liye us (māl) kā ādhā (ḥiṣṣah) hai jo us ne çhoṛā hai aur (agar us ke bar-‘aks băhăn kalālah ho to us ke marne kī ṣūrat meṅ us kā) bhā’ī us (băhăn) kā wāris (kāmil) hogā agar us (băhăn) kī ko’ī aulād nah ho."

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 176

Ẓāhir hai keh agar băhneṅ do se ziyādah hoṅ to woh sab us do tehā’ī meṅ bar-ā-bar kī sharīk hoṅgī.

(2) Dūsrī ṣūrat yeh hai keh ‘allātī bhā’ī băhăn hoṅ, ya‘nī bāp ek ho aur mā’eṅ alag-alag hoṅ to us ṣūrat meṅ ḥukm diyā:

وَإِن كَانُوٓاْ إِخۡوَةٗ رِّجَالٗا وَنِسَآءٗ فَلِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۗ.[1]

"Aur agar bŏhat-se bhā’ī băhăn hoṅ to phir (taqsīm yūṅ hogī keh) ek mard kā ḥiṣṣah do ‘auratoṅ ke bar-ā-bar hogā."

Ya‘nī jaise aulād ke dar-miyān tarke kī taqsīm kā uṣūl hai ..... ek laṛke kā ḥiṣṣah do laṛkiyoṅ ke bar-ā-bar ..... wohī yahāṅ bhī iste‘māl hogā.

(3) Tīsrī aur āḳhirī ṣūrat yeh hai keh aḳhyāfī bhā’ī băhăn hoṅ ya‘nī ‘aurat ne ek ḳhāwand kī wafāt ke ba‘d kisī dūsre shaḳhṣ se nikāḥ kar liyā aur donoṅ se aulād ho. Agar un meṅ se ko’ī mar jā’e aur kalālah ho:

وَإِن كَانَ رَجُلٞ يُورَثُ كَلَٰلَةً أَوِ ٱمۡرَأَةٞ وَلَهُۥٓ أَخٌ أَوۡ أُخۡتٞ فَلِكُلِّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا ٱلسُّدُسُۚ فَإِن كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمۡ شُرَكَآءُ فِي ٱلثُّلُثِۚ مِنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ يُوصَىٰ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٍ غَيۡرَ مُضَآرّٖ.[2]

"Aur agar kisī aise mard yā ‘aurat kī wirā̱sat taqsīm kī jārī ho jis ke nah māṅ bāp hoṅ nah ko’ī aulād aur

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 176

(2) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 12

us kā māṅ kī ṭaraf se ek bhā’ī yā ek băhăn ho (ya‘nī aḵhyāfī bhā’ī băhăn) to un donoṅ meṅ se ek ke liye çhaṭā ḥiṣṣah hai phir agar woh bhā’ī băhăn ek se ziyādah hoṅ to sab ek tihā’ī meṅ sharīk hoṅge (yeh taqsīm bhī) is waṣīyat ke ba‘d (hogī) jo (wāri̱soṅ ko) nuqṣān pahŏṅchā’e ba-ġhair kī ga’ī ho yā qarẕ (kī adā’īgī) ke ba‘d.”

Ya‘nī kalālah kī wirā̱sat kī taqsīm ke ăḥkām meṅ bhī ‘aurat ko ḥaqqe wirā̱sat kā mustaḥiq qarār diyā gayā aur us ke wāẕeḥ ăḥkām bayān kiye ga’e jin ḵhulāṣah ham darje ẕail pāṅch uṣūloṅ meṅ bayāṅ kar sakte haiṅ:

(1) Jahāṅ ṣirf aulād ho, aur ko’ī dūsrā wāri̱s nah ho, aur aulād meṅ bhī tamām laṛke hoṅ, to tarkah un laṛkoṅ meṅ ba-ḥiṣṣah musāwī taqsīm hogā. Laṛke aur laṛkiyāṅ donoṅ hoṅ to ek laṛke ko do laṛkiyoṅ ke bar-ā-bar ḥiṣṣah milegā, aur isī uṣūl par tamām tarkah taqsīm hogā agar laṛkā ko’ī nah ho, ṣirf ek laṛkī ho, to use tarke kā niṣf milegā, aur agar do yā do se ziyādah laṛkiyāṅ hoṅ, to unheṅ do tihā’ī milegā.

(2) Jahān aulāḍ ho yā nah ho, lekin māṅ bāp maujūd hoṅ. Agar aulād ho to mān bāp meṅ se har ek ko tarke kā çhaṭā ḥiṣṣah aur bāqī aulād meṅ nambar (1) ke uṣūl par taqṣīm hogā. Agar aulād nah ho to māṅ ko ek tihā’ī aur bāqī do tihā’ī bāp ko.

(3) Aulād nah ho, lekin bhā’ī băhăn hoṅ, to māṅ ko ek tihā’ī kī jagah çhaṭā ḥiṣṣah milegā. Yahāṅ phir iḵhtelāf hai keh un bhā’ī băhnoṅ ko kitnā milegā. Ba‘ẕ ke nazdīk māṅ ko ek çhaṭā ḥiṣṣah milegā, dūsrā çhaṭā ḥiṣṣah bhā’ī băhnoṅ meṅ taqsīm hogā, aur bāp ko ḥasbe sābiq baqīyah do tihā’ī. Ba‘ẕ

ke nazdīk yahāṅ bhī kalālah kā uṣūl jārī hogā, ya‘nī agar ek bhā’ī yā ek băhăn hai, to use çhaṭā ḥiṣṣah, māṅ ko çhaṭā ḥiṣṣah, aur bāp ko do tihā’ī. Agar bhā’ī băhăn ek se ziyādah hoṅ to un sab ko ek tihā’ī, māṅ ko çhaṭā ḥiṣṣah aur bāqī niṣf bāp ko.

(4) Zaujain kī ṣūrat meṅ, agar bīwī aulād çhoṛ kar mare to ḳhāwand ko tarke kā chauthā’ī aur bāqī tīn chauthā’ī aulād meṅ nambar (1) ke uṣūl par taqsīm hogā. Agar aulād nah ho, to ḳhāwand ko niṣf aur baqīyah dūsre rishte-dāroṅ ko ūpar ke qawā‘id kī rū se. Agar ḳhāwand aulād çhoṛ kar mare to bīwī kā āṯhwān ḥiṣṣah hai. Agar aulād nah ho, to chauthā aur baqīyah tarkah dūsre rishtah-dāroṅ meṅ taqsīm hogā.

(5) Kalālah jahāṅ a‘yānī yā ‘allātī yā aḳhyāfī băhăn hoṅ jaise ke ūpar bayān huwā. Taqsīm meṅ yeh tartīb madde naẓar rakhī jā’egī. Sab se păhle ḳhāwand yā bīwī ko ḥiṣṣah milegā, phir wālidain ko aur phir aulād ko. Agar aulād nah ho yā aulād yā wālidain donoṅ meṅ se ko’ī bhī maujūd nah ho, to sab se āḳhir meṅ bhā’ī băhăn ḥaq-dār hoṅge.

Kyā ‘Aurat ādhī hai?

Islām ke qānūn wirāsat kā sarsarī aur saṭḥī muṭāla‘ah karne wāloṅ ko yeh muġhālăṭah lagtā hai keh ‘aurat kā martabah mard se kam-tar hai. Yeh muġhālăṭah Qur’ān Ḥakīm kī darje zail āyate mubārakah kī ḥikmat ṣaḥīḥ ṭaur par nah samajhne kā natījah hai:

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ.[1]

(1) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 11, 176

"Ek mard kā ḥiṣṣah do 'auratoṅ ke ḥiṣṣah ke bar-ā-bar hai."

Tā-ham Islām ke qānūne wirāsat kā ba-naẓare ġhā'ir jā'ezah is muġhālăṭah kī nafī kartā hai. Islām kā qānūne wirāsat 'aurat ke ḥaq kī tanṣīf yā taḳhfīf nahīṅ bal-keh ḥusne mu'āsharat-o ma'īshat ke qiyām ke taṣawwur par mabnī hai. Islām kā qānūne wirāsat 'aurat ke taqddus-o 'aẓamat kī pāsbānī karne wālī darje zail ḥikmatoṅ par mushtamil hai:

(1) 'Aurat kā ḥiṣṣah taqsīme wirāsat kī ikā'ī hai

Mutazakkira'e bālā āyate mubārakah ke lafāẓ par ġhaur taqsīme mīsās ke bunyādī paimāne ko wāẓeḥ kartā hai. Yahāṅ mard-o 'aurat kā ḥiṣṣa'e wirāsat bayan karte huwe 'aurat ke ḥiṣṣe ko ikā'ī qarār diyā gayā keh ek mard kā ḥiṣṣah do 'auratoṅ ke ḥiṣṣoṅ ke bar-ā-bar hai. Yeh nahīṅ kahā gayā keh ek 'aurat kā ḥiṣṣah ke bar-ā-bar hai. Bal-keh taqsīme mīrās ke niẓām meṅ 'aurat ke ḥiṣṣah ko asās aur bunyād banāyā gayā aur phir tamām ḥiṣṣoṅ ke ta'ayyun ke liye ise ikā'ī banāyā gayā. Goyā mīrās kī taqsīm kā sārā niẓām 'aurat hī ke ḥiṣṣah kī ikā'ī ke gird ghūmtā hai jo dar ḥaqiqat 'aurat ki takrīm-o waqār ke e'lān kā maẓhar hai.

(2) Mīrās meṅ ḥiṣṣoṅ ke ta'ayyun kī bunyād jins nahīṅ

Chūṅ-keh Allāh Ta'ālá ne 'aur kī tamām ẓarūrīyāt kā kafīl mard ko banāyā hai aur 'aurat ko iz zimmah-dārī se mustashná qarār diyā hai. Mazīd bar-āṅ 'aurat ke liye rozgār aur mu'āshī mawāqe' se har mumkin fā'edah uṭhāne par ko'ī pā-bandī bhī nahīṅ lagā'ī ga'ī bal-keh 'aurat kamāne wālī bhī

ho to tab bhī kafālat kī z̲immah-dārī us ke shauhar par hogī aur woh apnī kamā'ī ḳhuṣūṣī ḥaq ke ṭaur par măḥfuẓ rakh saktī hai. Agar woh gharelū ẓarūrīyāt ke liye ḳharch karnā chāhe to us kā yeh 'amal eḥsān hogā, kyūṅ-keh yeh us ke farā'iẓ meṅ shāmil nahīṅ jab-keh mard kī āmadan chāhe 'aurat se kam hī kyuṅ nah ho phir bhī kafālat kā z̲immah-dār wohī hogā. Andarīṅ ḥālāt z̲immah-dāriyoṅ ke tanāsub (quantum and proportion of responsiblities) madde naẓar rakhte huwe ek mutawāzin, mustăḥkam aur mu'āshī 'adl-o inṣāf par mabnī mu'āsharah qā'im karne ke liye ẓarūrī thā keh mardoṅ ko wirās̲at meṅ ziyādah ḥiṣṣah diyā jātā keh woh apne ūpar 'ā'id jumlah 'ā'ilī z̲immah-dāriyoṅ se ba-ṭaure aḥsan 'ŏhdah bar-ā ho sakeṅ. Goyā 'aurat kā ḥaqqe wirās̲at mard se niṣf nahīṅ kiyā gayā bal-keh mard kā ḥaqqe wirās̲at us kī iẓāfī z̲immah-dāriyoṅ kī waj·h se baṛhā diyā gayā hai. Isī ṭarḥ mard aur 'aurat kī mu'āsharatī, samājī aur 'ā'ilī z̲immah-dāriyoṅ kī adā'īgī meṅ mālī tawāzun qā'im kar diyā gayā hai.

(3) Mard wa 'Aurat kī ḥaqqe wirās̲at meṅ bar-ā-barī

Islām ke qānūne wirās̲at meṅ jin rishtah-dāroṅ ko wāris̲ qarār diyā gayā hai woh tīn aqsām par mushtamil haiṅ:

1. Z̲awil-furūẓ

2. 'Aṣābat

3. Z̲awil-arḥām

Ẕawil-furūẓ woh rishtah-dār haiṅ jin ke ḥiṣṣe muqarrar kar diye ga’e haiṅ aur un ke muta‘alliq Qur’ān Ḥakīm yā aḥādīs̲e mubārakah meṅ wāẓeḥ ăḥkām maujūd haiṅ. Tarkah kī taqsīm kā āġhāz ẕawīl-furūẓ se hotā hai ya‘nī tarkah meṅ se păhle ẕawil-furūẓ ko ḥissah milegā us ke ba‘d ‘iṣbāt aur phir ẕawil-arḥām ko. Ẕawil-furūẓ darje ẕail mardoṅ aur ‘auratoṅ par mushtamil haiṅ:

Ẕawil-furūẓ mard:

1. Shauhar
2. Bāp
3. Aḳhyāfī (māṅ kī ṭaraf se) bhā’ī
4. Jadde ṣaḥīḥ

Ẕawil-furūẓ ‘Aurateṅ:

1. Bīwī
2. Māṅ
3. Beṭ̥ī
4. Pautī
5. Sagī băhăn
6. ‘Allātī (māṅ kī ṭaraf se) bhā’ī
7. Aḳhyāfī băhăn
8. Jadda’e ṣaḥīḥah

Ẕawil-furūẓ kā chār mardoṅ aur ‘auratoṅ par mushtamil honā mardoṅ aur ‘auratoṅ kī nafse wirās̲at meṅ musāwī shirkat kī ṭaraf ishārah kar rahā hai. Ẕawil-furūẓ meṅ mardoṅ kī ta‘dād se do-gunā ‘aurateṅ shāmil kī ga’īṅ aur un ḳhawātīn meṅ kuc̥h aisī bhī haiṅ jo shāyad ba-rāhe rāst

mutawaffá kī shar'ī kafālat meṅ nah ātī hoṅ us ke bā-wujūd yahāṅ ziyādah 'auratoṅ ko accomodate kiyā gayā. Is ṭarḥ fīl-ḥaqiqat taqsīme wirā<u>s</u>at meṅ 'aurat aur mard bar-ā-bar ho ga'e ya'nī qānūne Ilāhī meṅ 'aurat ko kisī ṭaur par bhī mard se kam-darajah nahīṅ gardānā gayā bal-kehmard aur 'aurat ke ḥiṣṣa'e wirā<u>s</u>at kā لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ ke qānūn ke tăḥt ta'ayyun dar aṣl un pār 'ā'id <u>z</u>immah-dāriyoṅ se 'ŏhdah bar-ā hone ke liye munāsib mu'āshī inteẓām kā darajah rakhtā hai.

<u>(4) Mard wa 'Aurat ke musāwī ḥiṣṣah kī naẓīr</u>

Mu'āshare meṅ ba'ẓ mard wa 'aurateṅ aisī bhī hotī haiṅ jin par 'umr rasīdagī yā kisī aur sabab se mālī <u>z</u>immah-dāriyoṅ kā bojh nahīṅ răhtā yā kam az-kam mard par 'ām ḥālāt kī ṭarḥ ke muqābale meṅ ziyādah bojh nahīṅ hotā ya'nī woh donoṅ yak-sāṅ mālī <u>z</u>immah-dāriyoṅ ke ḥāmil ho jāte haiṅ.Yeh maqam us waqt ātā hai jab marne wāle ke wālidain zindah hoṅ aur us mutawaffá kī aulād bhī ho, jab us ṣāḥibe aulād mutawaffá kī wirā<u>s</u>at taqsīm hogī to us ke wālidain meṅ se har ek ko tarkah kā ⅙ ḥiṣṣah milegā.

وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُ وَلَدٌ.[1]

"Aur (mayyit ke) māṅ bāp ke liye un donoṅ meṅ se har ek ko (bar-ā-bar) tarkah kā çhaṭā ḥiṣṣah (milegā) ba-sharṭe-keh mūri<u>s</u> kī ko'ī aulad ho."

Dūsre maqam par irshād farmāyā gayā hai:

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 11

وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلاَلَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ.[1]

> "Aur agar kisī aise mard yā 'aurat kī wirās̱at taqsīm kī jā rahī ho jis ke nah māṅ bāp hoṅ nah ko'ī aulād aur us kā māṅ kī ṭaraf se ek bhā'ī yā ek băhăn ho (ya'nī aḳhyāfī bhā'ī yā băhăn) to un donoṅ meṅ se har ek ke liye (bar-ā-bar ṭaur par) çhaṭā ḥiṣṣah hai."

Isī ṭarḥ bā-wujūd yeh keh wirās̱at kī taqsīm mard-o 'aurat ke mā-bain ho rahī hai, yeh bar-ā-bar hogī. Agar Islām ke niẓāme wirās̱at meṅ măḥẕ mard hone kī waj·h se 'aurat ke ḥiṣṣah se do gunā qarār pāyā hotā yā 'aurat kā ḥiṣṣah măḥẕ 'aurat hone kī waj·h se niṣf hotā to phir is maqam par jab woh māṅ bāp kī ḥais̱īyat se wirās̱at le rahe haiṅ yāhāṅ bhī un ke ḥiṣṣah kā farq bar-qarār răhtā jab-keh yahṅ aisā mu'āmalah nahīṅ.

6. 'Aurat ke qānūnī ḥuqūq

(1) Qānūnī shaḳhṣīyat (legal person) hone kā ḥaq

Ḥuqūq-o farā'iẕ ke ta'ayyun meṅ qānūnī shaḳhṣ kā wujud bunyādi ḥais̱īyat rakhtā hai, jadīd qānūn ne ḥuqūq-o farā'iẕ ke ta'ayyun ke liye qānūnī shaḳhṣ kī bunyādī qarār diyā hai. Roger Cotterrell ke alfāẓ haiṅ:

(1) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 12

> The concept of the legar person or legar subject defines woh or what the law will recognize as a being capable of having rights and duties.[1]

> "Qānūnī shaḳhṣ kā taṣawwur is bāt kī tauẓīḥ kartā hai keh ba-ṭaure ek shaḳhṣ ke fard ḥuqūq aur farā'iẓ kī ăhlīyat se băhrah-war rahe."

Ek dūsre mufakkir G. Paton likhtā haiṅ:

> Legar personality refers to the particular device by which the law creates or recognizes units to which it ascribes certain powers and capacities.[2]

> "Qānūnī shaḳhṣ kā taṣawwur qānūn ko woh bunyād farāham kartā hai jis se qānūn maḳhṣūṣ iḳhtiyārāt aur qānūnī ăhlīyatoṅ ke ta'ayyun ke liye bunyād aḳhẕ kartā hai."

Maġjhribī qānūnī tārīḳh meṅ piçhlī ṣadī ke āġhāz tak 'aurat ko non-person kī ḥaiṡīyat ḥāṣil rahī thī. 'Aurat ko nah ṣirf bā-qā'edah legal person taslīm kiyā gayā bal-keh maġhribī qānūnī sāz-dāroṅ (legislatures) ke muḳhtalif qawānīn (statutes) meṅ maẕkūr "person" yā "man" ke ẕail meṅ bhī 'aurat ko bhī shāmil nahīṅ samjhā gayā,[3] chūṅ-keh maghrib meṅ ḳhawātīn ke qānūnī shaḳhṣ ko hī taslīm nahīṅ kiyā gayā thā lehāẕā mardoṅ ke bārābar qānūnī ḥuqūq ke

(1) Roger Cotterrell, The Sociology of Law, 2nd ed. Butterworths, Londan, 1992, pp. 123, 124.

(2) G. Paton, Textbook of Jurisprudence, 4th ed. OUP, London, 1972, p-392.

(3) W. Blackstone, Commentaries on the Laws of England, Book I, Chapter 15, p. 442.

ḥuṣūl ke liye ‘auratoṅ ko sālahā sāl tak qānūnī tashaḳhḳhuṣ ke ḥuṣūl kī jaṅg laṛnā paṛī.[1]

Islām ne ‘aurat ko qānūnī shaḳhṣ hone kā maqām ăḥkām ke ijrā’ ke sāth hī ‘aṭā kar diyā, irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَن يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَن يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا ۝[2]

“Aur nah kisī Momin mard ko (yeh) ḥaq ḥāṣil hai aur nah kisī momin ‘aurat ko keh jab Allāh aur us kā Rasūl (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam) kisī kām kā faiṣalah (yā ḥukm) farmā deṅ to un ke liye apne (us) kām meṅ (karne yā nah karne kā) ko’ī iḳhitiyār ho, aur jo shaḳhṣ Allāh aur us ke Rasūl (ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam) kī nā-farmānī kartā hai to woh yaqīnan khulī gum-rāhī meṅ bhaṱak gayā.”

Is āya’e mubārakah meṅ qānūne Ilāhī kī iṭā‘at-o ma‘ṣiyat ke bāb meṅ ‘aurat aur mard kā bar-ā-bar ẕikr kar ke yeh ḥaqīqat wāẕeḥ kar dī ga‘ī hai āṅ ‘aurat aur mard ke qānūnī tashaḳhḳhuṣ meṅ ko’ī tafrīq rawā nahīṅ rakhī jā saktī. Qur’ān Ḥakīm kī ka’ī dīgar āyāt bhī ‘aurat ke qānūnī shaḳhṣ (legar person) hone kī bunyād farāham kartī haiṅ:

(1) Cecillia Morgan, “An Embarrassingly and Severely Masculine Atmosphere: Women, Gender and the Lagal Profession at Osgoode Hall, 1920s-1960s” (1966) 11 Canadian Journal of Law and Society 19 at 21.

(2) al-Qur’ān, al-Aḥzāb, 33: 36

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالأُنثَى بِالأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ۝[1]

"Ae īmān wālo! Tum par un ke ḳhūn kā badlah (qiṣāṣ) farẓ kiyā gayā hai jo nā-ḥaq qatl kiye jā'eṅ, āzād ke badle āzād aur ġhulām ke badle ġhulām aur 'aurat ke badle 'aurat, phir agar us ko (ya'nī qātil ko) us ke bhā'ī (ya'nī maqtūl ke wāris) kī ṭaraf se kuçh (ya'nī qiṣāṣ) mu'āf kar diyā jā'e to chāhiye keh bhale dastūr ke muwāfiq pairawī kī jā'e aur (ḳhūn bahā ko) achçhe ṭarīqe se us (maqtūl ke wāris) tak pahŏṅchā diyā jā'e, yeh tumhāre Rab kī ṭaraf se ri'āyat aur mehrbānī hai, pas jo ko'ī is ke ba'd ziyādatī kare to us ke liye dard-nāk 'azāb hai."

يُوصِيكُمُ اللّهُ فِي أَوْلاَدِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنثَيَيْنِ فَإِن كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلأُمِّهِ السُّدُسُ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَآؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لاَ تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعاً فَرِيضَةً مِّنَ اللّهِ إِنَّ اللّهَ كَانَ عَلِيما حَكِيمًا۝[2]

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 178

(2) al-Qur'ān, al-Nisā', 4: 11

"Allāh tumheṅ tumhārī aulād (kī wirāsat) ke bāre meṅ yeh ḥukm detā hai keh laṛke ke liye do laṛkiyoṅ ke bar-ā-bar ḥiṣṣah hai, phir agar ṣirf laṛkiyāṅ hī hoṅ (do yā) do se zā'id to un ke liye us tarkah kā do tihā'ī ḥiṣṣah hai aur agar woh akelī ho to us ke liye ādhā hai aur mūris ke māṅ bāp ke liye un donoṅ meṅ se har ek ko tarkah kā çhaṭā ḥiṣṣah (milegā) ba-sharṭeeṅkeh mūris kī ko'ī aulād ho, phir agar us mayyit (mūris) kī ko'ī aulād nah ho aur us ke wāris ṣirf us ke māṅ bāp hoṅ to us kī māṅ ke liye tihā'ī hai (aur bāqī sab bāp kā ḥiṣṣah hai), phir agar mūris ke bhā'ī băhăn hoṅ to us kī māṅ ke liye çhaṭā ḥiṣṣah hai (yeh taqsīm) is waṣīyat (ke pūrā karne) ke ba'd jo us ne kī ho yā qarẓ (kī adā'īgī) ke ba'd (hogī) tumhāre bāp aur tumhāre beṭe ke tumheṅ ma'lūm nahīṅ keh fā'edah pahŏṅchāne meṅ un meṅ se kaun tumhāre qarīb-tar hai, yeh (taqsīm) Allāh kī ṭaraf se farīẓah (ya'nī muqarrar) hai be-shak Allāh ḳhūb jān·ne wālā baṛī ḥikmat wālā hai."

Islām kī ṭaraf se 'aurat ke qānūnī shaḳhṣ hone kā e'terāf hī us ke qānūnī, siyāsī aur mu'āshī ḥuqūq ke istehqāq kī bunyād banā.

(2) Gawāhī kā ḥaq

Gawāhī kī ta'rīf yeh hai keh insān jo dekhe yā suine use sach-sach bayan kar de. Gawāhī denā mard par lāzim hai aur 'auratoṅ ko us kā ḥaq diyā gayā hai.

Irshāde Rabbānī hai:

وَلَا تَكْتُمُواْ الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ.[1]

"Aur gawāhī ko mat çhupā'o, jo use çhupā'egā us kā dil gunāhgār hai."

Isī ṭarḥ irshāde Nabawī ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam hai:

خير الشهود من أدي شهادته قبل أن يسألها.[2]

"Sab se achçhe gawāh woh haiṅ jo sawāl kiye jāne se bhī păhle gawāhī de deṅ."

Isī ṭarḥ ek aur āyat hai:

وَاسْتَشْهِدُواْ شَهِيدَيْنِ من رِّجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ.[3]

"Aur banā lo gawāh do ādmiyoṅ ko tum meṅ se agar do mard nah hoṅ to ek mard aur do 'auratеṅ jin ko tum gawāh banana pasand karo."

Isī ṭarḥ yeh āyat hai:

وَأَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِّنكُمْ.[4]

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 283

(2) Ibn Mājah fī al-Sunan, kitābu al-aḥkām, bābu al-rajulu 'indahu al-shahādah, 2/792, raqam: 2364

(3) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 282

(4) al-Qur'ān, al-Ṭalāq, 65: 2

"Do 'ādil ādamiyoṅ ko gawāh banā lo."

Isī ṭarḥ yeh āyat hai:

وَأَشْهِدُوٓاْ إِذَا تَبَايَعْتُمْ.[1]

"Aur jab ḳharīd-o faroḳht karo to gawāh banā lo."

Woh masa'il jin meṅ ṣirf 'Aurat hī kī gawāhī mŏ'tabr hai

Woh masa'il jin se mard āgāh nahīṅ ho sakte un mo ṣirf 'aurat hī kī gawāhī mŏ'tabar hogī chāhe gawāhī dene wālī ek hī 'aurat ho:

تجوز شهادة المراة الواحد فيما لا يطلع عليه الرجال.[2]

"Jin umūr se mard muṭṭala' nahīṅ ho sakte un meṅ ek 'aurat kī gawāhī mŏ'tabar hogī."

تجوز شهادة المرأة الواحدة في الرضاع.[3]

"Bachche kī raẕā'at meṅ ek 'aurat kī gawāhī bhī mŏ'tabar hai."

و يقبل في الولادة والبكارة والعيوب بالنساء في موضعٍ لا يطلع عليه الرجال شهادة امراة واحد.[4]

(1) al-Qur'ān, al-Baqarah, 2: 282

(2) 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 7/484, raqam: 13978

(3) 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 8/335, raqam: 15406

(4) Mirġhīnānī, Hidāyah, 2/154

"Wilādat aur 'auratoṅ ke woh mu'āmalāt jin se mard āgāh nahīṅ ho sakte wahāṅ ek 'aurat kī gawāhī qubūl kī jā'egī."

Ham yahāṅ un mu'āmalāt aur masā'il ko bayan kareṅge jin meṅ mardoṅ kī gawāhī mǒ'tabar nahīṅ, bal-keh ṣirf 'aurat kī gawāhī mǒ'tabar hai un masā'il meṅ 'ulamā' kā ittefāq hai aur ko'ī iḳhtelāfī rā'e nahīṅ pā'ī jātī:

(1) Wilādat aur bachche ke rone par gawāhī

Agar-cheh bachchah kī wilādat aur bachche ke rone ke mas'ale meṅ ko'ī nizā' wāqe' ho jā'e to yahāṅ ṣirf 'aurat kī gawāhī mǒ'tabar hogī mard kī nahīṅ. Is liye keh yeh un umūr meṅ se hai jin par akṯar awqāt mard muṭṭala' nahīṅ ho sakte. Is mu'āmale meṅ Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne dā'ī kī tanhā gawāhī jā'iz qarār dī hai.

(2) Raẕā'at

Isī ṭarḥ aga raẕā'at ke mu'āmale par iḳhtelāf ho jā'e aur mu'āmalah qāẕī tak pahǒṅch jā'e to 'aurat ko yeh ḥaq hai keh woh gawāhī de kyūṅ-keh yeh woh mas'alah hai jo 'aurat ke sāth ḳhāṣ hai.

Ḥaẕrat Ibn 'Abbās raḍiya Allāhu 'anhumā aur Imām Aḥmad raḥmatu Allāhi 'alayh kā mauqif hai keh dūdh pilāne wālī 'aurat kī tanhā gawāhī qubūl kī jā'egī. Is liye keh Buḳhārī meṅ riwāyat hai keh Ḥaẕrat 'Uqbah bin Ḥārith ne Umme Yaḥyá bint Abī Ihāb se nikāh kiyā. To Sawdā' lauṅḍī ne ā kar kahā keh tum donoṅ ko maiṅ ne dūdh pilāyā thā to

Ḥuẓūre Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se unhoṅ ne yeh mas’alah pūçhā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne irshād farmāyā:

كيف و قد قيل ففارقها و نكحت زوجا غيره.[1]

> “Nikāḥ kaise (qā’im răh saktā hai) aur gawāhī de dī ga’ī hai. To ‘uqbah ne un se ‘alaiḥidagī iḳhtiyār kar lī aur Binte Abī Ihāb ne kisī aur se nikāḥ kar liyā.”

(3) Māh-wārī par gawāhī

Māh-wārī (ḥaiẓ) ke kisī bhī iḳhtelāf par bhī gawāhī ‘aurat hī de saktī hai.

Islām meṅ ‘aurat ke ḥuqūq aur ‘izzat-o eḥterām ke is taẕkire se yeh ḥaqīqat wāẓeḥ ho jātī hai keh insānī tăhẕīb ke is marḥale par jab ‘aurat ko jānwaroṅ se bhī bad-tar taṣawwur kiyā jātā thā aur kisī ‘izzat-o takrīm kā mustaḥiq nahīṅ samjhā jātā thā, Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ‘aurat ko woh ḥuqūq ‘aṭā farmā’e jis se use taqaddus aur eḥterām par mabnī samājī wa mu‘āsharatī maqām naṣīb huwā. Aur āj ke taraqqī-yāftah daur meṅ bhī yeh ṣirf Islām kā ‘aṭā-kardah ẓābeṭa’e ḥayāt hai jahāṅ ‘aurat ko takrīm aur bunyādī insānī ḥuqūq ke taḥaffuẓ kī ẓamānat muyassar ā saktī hai.

7. ‘Aurat ke siyāsī ḥuqūq

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-shahādāt, bābu iḏẖā shahida shāhid, 2/934, raqam: 2497

(1) ‘Aurat kā riyāsatī kirdār

Islām meṅ ‘aurat kā kirdār ṣirf ḳhāndān yā mu‘āshare tak hī mǎḥdūd nahīṅ bal-keh ǎhlīyat kī bunyād par ‘aurat ko riyāsatī saṭḥ par bhī kirdār diyā gayā hai. Qur’ān Ḥakīm meṅ Muslim mu‘āshare meṅ zimmah-dāriyoṅ kā ta‘ayyun karte huwe mard-o ḳhawātīn donoṅ ko bar-ā-bar ahammīyat dī ga’ī. Irshāde Bārī Ta‘ālá hai:

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ أُوْلَـئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ إِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ۝[1]

“Aur ǎhle īmān mard aur ǎhle īmān ‘aurateṅ ek dūsre ke rafīq-o madad-gār haiṅ, woh achçhī bātoṅ kā ḥukm dete haiṅ aur burī bātoṅ se rokte haiṅ aur namāz qā’im rakhte haiṅ aur zakāṫ adā karte haiṅ aur Allāh aur us ke Rasūl kī iṭā‘at bajā lāte haiṅ, un logoṅ par Allāh ‘an-qarīb raḥm farmā’egā, be-shak Allāh baṛā ġhālib baṛī ḥikmat wālā hai.”

Is āyate mubārakah meṅ ḳhawātīn aur mardoṅ ko ek dūsre kā is ṭarḥ madad-gār ṭhǎhrāyā gayā hai keh:

(Alif) Samājī wa mu‘āsharatī dā’erah meṅ ma‘rūf ke qiyām aur munkar ke ḳhātime

(Bā) Mazhabī dā’erah meṅ iqāmate ṣalāṫ

(1) al-Qur’ān, al-Tawbah, 9: 71

(Jīm) Iqteṣādī dā’erah meṅ niẓāme zakāṫ ke qiyām

(Dāl) Siyāsī dā’erah meṅ Allāh aur us ke Rasūl ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke ăḥkāmāt kī iṭā‘at ke zarī‘e ek misālī Islāmī mu‘āsharah tashkīl deṅ.

(2) Rā’e-dihī kā ḥaq

Islām ne ‘aurat ko ek mukammal qānūnī fard taslīm karte huwe sar-ba-rāh ke chunā’o, qānūn-sāzī aur dīgar riyāsatī mu‘āmalāt meṅ mardoṅ ke bar-ā-bar rā’e-dihī kā ḥaq diyā hai. ‘Auratoṅ ko ḥaqqe rā’e-dihī dene kī insānī, mu‘āsharatī aur tăhzībī ahammīyat kā andāzah us waqt hī ho saktā hai jab ham ‘aurat ke us ḥaq ke ‘ālamī saṭḥ par e‘terāf kī tārīḳh kā jā’ezah leṅ. Āj kā jadīd mu‘āsharah ṣadiyoṅ kī jidd-o jăhd aur naslī wa jinsī imtiyāz kī kashmakash se guzarne ke ba‘d insānī rā’e ke taqaddus ke shu‘ūr kī manzil tak pahŏṅchā hai. Qabl is ke keh ṣadiyoṅ păhle ‘aurat ko Islām ke ‘aṭā-kardah ḥaqqe rā’e-dihī kī tafṣīl bayān kī jā’e. Insānī takrīm-o taqaddus ke peshe naẓar ham jadīd dunyā meṅ ‘auratoṅ ke ḥaqqe rā’e-dihī ke e‘terāf kī tārīḳh kā muḳhtaṣar jā’ezah pesh karte haiṅ:

(1) Barṭāniyah meṅ ‘Auratoṅ kā ḥaqqe rā’e-dihī

Barṭāniyah meṅ ‘aurat ke ḥaqqe rā’e-dihī ke liye jidd-o jăhd kā āġhāz 1897 ‘Īsawī meṅ Millicent Fawcett ne National Union of Women's Sufferage ke qiyām se kiyā. Yeh tăḥrīk us waqt ziyādah zor pakaṛ ga’ī jab 1903 meṅ Emmeline Pankhurst ne Women's Social and Political Union banā’ī aur yeh yūniyan ba‘d meṅ Suffragettes ke nām se mash·hūr hū’ī.

Barṭāniyah ke House of Commons ne 1918 ‘Īsawī meṅ 55 ke muqābalah meṅ 385 woṭoṅ kī aks̱arīyat se Representation of People Act pās kiyā jis ke muṭābiq 30 sāl se zā’id ‘umar kī ḳhawātīn ko wŏṭ ḍālne kā ḥaq diyā gayā. Agar-cheh yeh ḳhawātīn ke ḥaqqe rā’e-dihī ke e‘terāf kā nuqṭa’e āġhāz thā magar abhī ‘auratoṅ ko mardoṅ ke bar-ā-bar maqām nahīṅ diyā gayā thā kyūṅ-keh ‘ām mardoṅ ke liye ḥaqqe rā’e-dihī kī ăhlīyat 21 sāl aur musallaḥ afwāj ke liye 19 sāl thī.

(2) Amerīkah meṅ ‘Aurat kā ḥāqqe rā’e-dihī

Amerīkah meṅ 4 julā’ī 1776 ‘Īsawī kā e‘lāne āzādī (The Declaration of Indepede) jadīd jamhūrī mu‘āshare ke qiyām kī ḳhishte awwal samjhā jātā hai magar is meṅ bhī ‘aurat ko bunyādī insānī ḥuqūq ke qābil nahīṅ samjhā gayā.

Richard N. Current ke muṭābiq nau ābādiyātī mu‘āshare kī ‘aurat har ṭarḥ ke ḥaq se măḥrūm thī:.

> In colonial society …a married woman had had virtually no rights at all…. The Revolution did little to change [this].[1]

> “Nau ābādiyātī mu‘āshare meṅ ek shādī-shudah ‘aurat ke ko’ī ḥuqūq nah the aur nah hī inqelāb āzādī se us meṅ ko’ī tabdīlī wāqe‘ hū’ī.”

(1) Richard N. Current et al., American History: A Survey, 7th ed. (New York: Knopf, 1987), 142.

Isī ṭarḥ jab Jefarsan (Jefferson) ne e'lāne āzādī meṅ The people kā lafẓ iste'māl kiyā to is se murād ṣirf safed fām āzād mard the.[1]

Aur āj do ṣadiyoṅ ba'd bhī Amrikah meṅ 'aurat musāwī āzādī wa musāwāt ke liye maṣrūf wa jidd-o jăhd hai,[2] kyūṅ-keh:

> The Declaration…refers to "men" or "him" not to women.[3]

Jŏn Blam ke alfāẓ haiṅ:

> [Early American men] would not accept them as equals.[4]

Yehī waj·h hai keh 1848 'Īsawī meṅ Seneca Falls meṅ hone wāle tārīḳhī New York Women's Right Convention ke liye Declaration of Sentiments likhte huwe Elizabeth Cady Stanton ne is bāt par zor diyā keh e'lāne āzādī meṅ 'aurat ke nijī aur 'umūmī muṭālbe bhī shāmil kiye jā'eṅ.[5]

---

(1) Lorna C. Mason et al., History of the United States, vol 1: Beginnings to 1877 (Boston: Houghton Mifflin, 1992), 188.

(2) Milton C. Cummings and David Wise, Democracy Under Pressure: An Introduction to the American Political System, 7th ed. (Fort Worth: Harcourt Brace, 1993), 45.

(3) James MacGregor Burns et al., Government by the People, 15th ed. (Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1993), 117.

(4) John M. Blum et al., The National Experience: A History of the United States, 8th ed. (Ft. Worth: Harcourt, 1993), 266.

(5) Kerber, Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America (Chapel Hill: Uiversity of North Carolina Press, 1980), xii.

Unnīsawīṅ ṣadī kī Amerīkah kī ‘auratoṅ ke ḥuqūq ke ‘alam-bardār Susan B. Anthony ko 1872 ‘Īsawī meṅ ṣadāratī elekshan meṅ wŏṭ ḍālne par giriftār kar liyā gayā aur ek sau ḍŏlar kā jurmānah kiyā gayā kyuṅ-keh use qānūnī ṭaur par ḥaqqe rā’e-dihī ḥāṣil nahīṅ thā.

Susan B. Anthony ne Amerīkī ā’īn ke dībāchah ke darje zail mundarijāt kī raushanī meṅ yeh mauqif iḳhtiyār kiyā keh ā’īnī rū se ‘aurat bhī ek fard hai jise tamām ā’īnī ḥuqūq ḥāṣil hone chāhi’eṅ:

> We, the people of the United States, in order to from a more perfect union, establish justice, insure domestic tranquillity, provide for the common defense, promote the general welfare, and secure the blessings of liberty to ourselves and our posterity, do ordain and establish this Constitution for the United States of America.

> “Ham muttaḥidah riyāsatoṅ ke ‘awām riyāsat·hā’e muttaḥidah Amerīkah ke ā’īn kī tashkīl aur nifāz karte haiṅ tā-keh ziyādah mukammal yuniyan tashkīl dī jā sake, inṣāf qā’im ho, dāḳhilī amn-o isteḥkām yaqīnī banāyā jā’e, mushtarakah difā‘ muhayyā ho, falāḥe ‘āmmah kā faroġh ho aur apne liye aur āne wālī nasloṅ ke liye āzādi kī ne‘mat kā taḥaffuẓ kiyā jā’e,”

4 Jūn 1919 ‘Īsawī ko Amerīkī Kongres aur Seneṭ ne Amerīkī ā’īnī kā 19-wāṅ tarmīmī bil manẓūr kiyā jis meṅ yeh qarār pāyā:

Article IXX: "The right of citizens of the United States to vote shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of sex."

"Ārṭīkal 19: ko'ī riyāsat yā muttaḥidah riyāsateṅ riyāsatahā'e muttaḥidah Amerīkah ke shăhriyoṅ kā ḥaqqe rā'e-dihī jins kī bunyād par ḳhatm nahīṅ kareṅgī." Amerīkah meṅ ḳhawātīn ko 1920 'Īsawī tak rā'e-dihī kā ḥaq ḥāṣil nah thā, jab unnīsawīṅ ā'īnī tarmīm manẓūr hū'ī jis ke tăḥt yeh ḥaq diyā gayā.

<u>(3) Frāns meṅ 'Aurat kā ḥaqqe rā'e-dihī</u>

7 Farwarī 1848 'Īsawī meṅ Frāns kī 'ubūrī ḥukūmat ne na'ī jamhūrīyah ke liye darje ẕail tīn ḥuqūq kā lāzimī e'terāf kiyā:

1. 'Umūmī ḥaqqe rā'e-dihī (Universal Sufferage)

2. Ta'līm (Education)

3. Rozgār (Employment)

Magar is ke bā-wujūd musāwī ā'īnī maqām ḥāṣil karne ke liye 'auratoṅ ko kam-o besh 100 sāl jidd-o jăhd karnā paṛī tā-āṅ-keh 1944 meṅ 'auratoṅ ko ḥaqqe rā'e-dihī diyā gayā.

<u>(4) Ŏsṭreliyā meṅ 'Aurat kā ḥaqqe rā'e-dihī</u>

Ŏsṭreliyā meṅ mulk-gīr saṭḥ par ḳhawātīṅ ko rā'e-dihī kā ḥaq 1926 'Īsawī meṅ diyā gayā jab-keh Ŏsṭreliyawī

pārlamenṭ ke inteḳhābāt meṅ kām-yābī ḥāṣil karne wālī pǎhlī ḳhātūn Edith Cowan thī jo maġhribī Ŏsṭreliyā kī qānūn-sāzī esembalī kī 1921 ‘Īsawī meṅ rukn muntaḳhab hū’ī. Ŏsṭreliyā meṅ ḳhawātīn ko ba-tadrīj ḥaqqe rā’e-dihī milne kī tārīḳh darje ẕail hai:

Ŏsṭrliyā meṅ ‘Auratoṅ ke siyāsī ḥuqūq

Stāte	Right to Vote	Right To Sit	First Woman Elected
South Australia	1994	1894	1959
Western Australia	1899	1920	1921
Commonwealth	1902	1902	1943
New South Wales	1902	1918 LA	1925 LA
Tasmania	1903	1926 LC	1931 LC
Queensland	1905	1921	1948
Victoria	1908	1918	1929

‘Auratoṅ ko sab se pǎhle ḥaqqe rā’e-dihī dene wālā mulk Nyūzīlainḍ thā jis ne 1893 ‘Īsawī meṅ yeh ḥaq tafwīẓ kiyā.

<u>(5) Dīgar mamālik meṅ ḳhawātīn ke siyāsī ḥuqūq</u>

Country	Right to Vote	Right to Sit	First Woman Elected

New Zealand	1893	1919	1913
Australia	1902	1902	1943
Finland	1906	1906	1907
Norway	1907/1913	1907/1913	1936
Denmark	1915	1915	1918
UK	1919/1928	1918	1918
Germany	1918	1918	1919
Czechoslovakia	1918	1918	1920
Austria	1919	1919	1919
Canada	1919	1919	1921
Netherlands	1919	1917	1918

Mundareja'e bālā tafṣīl se yeh bāt wāẕeḥ hai keh āj kī jadīd dunyā meṅ 'aurat ko ḥaqqe rā'e-dihī ṭawīl jidd-o jăhd ke ba'd bīwsawīṅ ṣadī meṅ ḥāṣil ho sakā jis kī mazīd tā'īd dunyā ke 144 mamālik meṅ 'auratoṅ ko milne wāle ḥaqqe rā'e-dihī kī darje ẕail tafṣīl se hotī hai:

HDI Rank	Country	Year women received right to vote
1	Norway	1907, 1913

2	Iceland	1915
3	Sweden	1861,1921
4	Australia	1902, 1962
5	Netherlands	1919
6	Belgium	1919, 1948
7	United States	1920, 1960
8	Canada	1917, 1950
9	Japan	1945, 1947
10	Switzerland	1971
11	Denmark	1915
12	Ireland	1918, 1928
13	United Kingdom	1918, 1928
14	Finland	1906
15	Luxembourg	1919
16	Austria	1918
17	France	1944
18	Germany	1918
19	Spain	1931

20	New Zealand	1893
21	Italy	1945
22	Israel	1948
23	Portugal	1931, 1976
24	Greece	1927, 1952
25	Cyprus	1960
26	Barbados	1950
27	Singapore	1947
28	Slovenia	1945
29	Korea, Rep. of	1948
30	Czech Republic	1920
31	Malta	1947
32	Argentina	1947
33	Poland	1918
34	Seychelles	1948
35	Hungary	1918
36	Slovakia	1920
37	Uruguay	1932

38	Estonia	1918
39	Costa Rica	1949
40	Chile	1931, 1949
41	Lithuania	1921
42	Croatia	1945
43	Bahamas	1961, 1964
44	Latvia	1918
45	Saint Kitts and Nevis	1951
46	Cuba	1934
47	Belarus	1919
48	Trinidad and Tobago	1946
49	Mexico	1947
50	Antigua and Barbuda	1951
51	Bulgaria	1937
52	Panama	1941, 1946
53	Macedonia, TFYR	1946
54	Libyan Arab Jamahiriya	1964
55	Mauritius	1956

56	Russian Federation	1918
57	Colombia	1954
58	Brazil	1934
59	Belize	1954
60	Dominica	1951
61	Venezuela	1946
62	Samoa - Western	1990
63	Saint Lucia	1924
64	Romania	1929, 1946
65	Thailand	1932
66	Ukraine	1919
67	Suriname	1948
68	Jamaica	1944
69	St. Vincent & Grenadines	1951
70	Fiji	1963
71	Peru	1955
72	Paraguay	1961
73	Philippines	1937

74	Maldives	1932
75	Turkmenistan	1927
76	Georgia	1918, 1921
77	Guyana	1953
78	Grenada	1951
79	Dominican Republic	1942
80	Albania	1920
81	Ecuador	1929, 1967
82	Sri Lanka	1931
83	Armenia	1921
84	Cape Verde	1975
85	China	1949
86	El Salvador	1939
87	Algeria	1962
88	Moldova, Rep. of	1978, 1993
89	Viet Nam	1946
90	South Africa	1930, 1994
91	Bolivia	1938, 1952

92	Honduras	1955
93	Equatorial Guinea	1963
94	Mongolia	1924
95	Gabon	1956
96	Guatemala	1946
97	Nicaragua	1955
98	Solomon Islands	1974
99	Namibia	1989
100	Botswana	1965
101	India	1950
102	Vanuatu	1975, 1980
103	Ghana	1954
104	Cambodia	1955
105	Myanmar	1935
106	Papua New Guinea	1964
107	Swaziland	1968
108	Comoros	1956
109	Lao People's Dem. Rep	1958

110	Bhutan	1953
111	Lesotho	1965
112	Congo	1963
113	Togo	1945
114	Cameroon	1946
115	Nepal	1951
116	Zimbabwe	1957
117	Kenya	1919, 1963
118	Uganda	1962
119	Madagascar	1959
120	Haiti	1950
121	Gambia	1960
122	Nigeria	1958
123	Djibouti	1946
124	Eritrea	1955
125	Senegal	1945
126	Guinea	1958
127	Rwanda	1961

128	Benin	1956
129	Tanzania, U. Rep. of	1959
130	Cote d'Ivoire	1952
131	Malawi	1961
132	Zambia	1962
133	Angola	1975
134	Chad	1958
135	Guinea-Bissau	1977
136	Congo, Dem. Rep. of the	1967
137	Central African Republic	1986
138	Ethiopia	1955
139	Mozambique	1975
140	Burundi	1961
141	Mali	1956
142	Burkina Faso	1958
143	Niger	1948
144	Sierra Leone	1961

Notes:

1. Data refer to the year in which right to vote or stand for election on a universal and equal basis was recognized. Where two years are shown, the first refers to the first partial recognition of the right to vote or stand for election.

Source :

IPU (Inter-Parliamentary Union). 1995. Women in Parliaments 1945-1995 : A World Statistical Survey. Geneva and IPU (Inter-Parliamentary Union). 2003. Correspondence on year women received the right to vote and to stand for election and year first woman was elected or appointed to parliament. March. Geneva.

Riyāsate Madīnah meṅ ḥaqqe rā'e-dihī

Riyāsate Madīnah ke maqām ke sāth hī Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne apnī Sunnate mubārakah se 'aurat ke ḥaqqe rā'e-dihī ko qānūnī bunyād farāham farmā'ī. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī isī Sunnate mubārakah par 'amal karte huwe Ḳhulafā'e rāshidīn ne apne adwār meṅ ḳhawātīn kī rā'e kī riyāsatī mu'āmalāt meṅ shumūliyat yaqīnī banā'ī. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam Islām meṅ dāḳhil hone wāle mardoṅ se jis ṭarḥ bai'at lete the usī ṭarḥ 'auratoṅ se bhī bai'at lete the. Qur'ān Ḥakīm 'auratoṅ kī bai'at se muta'alliq farmātā hai:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَى أَن لَّا يُشْرِكْنَ بِاللهِ شَيْئًا وَلَا
يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ

وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ[1]

"Ae Nabī! Jab Āp kī ḳhidmat meṅ Momin 'aurateṅ is bāt par bai'at karne ke liye ḥāẕir hoṅ keh woh Allāh ke ṣāth kisī chīz ko sharīk nahīṅ ṭhăhrā'eṅgī aur chorī nahīṅ kareṅgī aur bad-kārī nahīṅ kareṅgī aur apnī aulād ko qatl nahīṅ kareṅgī aur apne hāthoṅ aur pā'oṅ ke dar-miyān ko'ī jhūṭā bŏhtān ghaṛ kar nahīṅ lā'eṅgī (ya'nī apne shauhar ko dhokha dete huwe kisī ġhair ke achche ko apne peṭ se janā huwā nahīṅ batā'eṅgī) aur (kisī bhī) amre sharī'at meṅ Āp kī nā-farmānī nahīṅ kareṅgī, to Āp un se bai'at le liyā kareṅ aur un ke liye Allāh se baḳhshish ṭalab farmā'eṅ, be-shak Allāh baṛā baḳhshne wālā nihāyat mehrbān hai."

Isī ṭarḥ muḳhtalif aḥādīs̱ meṅ hai keh ṣaḥābīyāt Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke hāth par bai'at kartīṅ:

1. Ḥaẕrat 'Ā'ishah raḍiya Allāhu 'anhā riwāyat karī haiṅ:

أن رسول الله ﷺ كان يمتحن من هاجر إليه من المؤمنات بهذه الآية بقول الله : (يٰأَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَآءَکَ الْمُؤْمِنٰتُ يبَايِعْنَکَ). . . إلي قوله. . (غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌo) قال عروة : قالت عائشة : فمن أقر بهذا الشرط

(1) al-Qur'ān, al-Mumtaḥinah, 60: 12

من المؤمنات، قال لها رسول الله ﷺ : قد بايعتک. کلاما، ولا والله ما مست يده يد امرأة قط في المبايعة، ما يبايعهن إلا بقوله : قد بايعتک علي ذلک.[1]

"Jo Musalmān 'aurateṅ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ṭaraf hijrat kar ke ātīṅ to Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam āyat ﴿Ae Nabī! Jab Āp kī ḳhidmat meṅ Momin 'aurateṅ is bāt par bai'at karne ke liye ḥāẓir hoṅ﴾ ..... tā ..... ﴿Baṛā baḳhshne wālā nihāyat mehrbān hai﴾ ke muṭābiq un ka imteḥān liyā karte. 'Urwah kā bayān hai keh Ḥaẓrat 'Ā'ishah Ṣiddīqah ne farmāyā keh jo Musalmān 'aurateṅ in sharā'iṭ kā iqrār kartīṅ to Rasūl Allāh ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam un 'auratoṅ se farmā diyā karte keh maiṅ ne tumheṅ bai'at kar liyā. Aur Ḳhudā kī qasam, bai'at karte waqt Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke daste mubārak ne kisī 'aurat kā hāth qaṭ'an nahīṅ çhuwā. Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā 'auratoṅ ko bai'at karnā ṣirf

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-tafsīri al-Qur'ān, bābu iḏẖā jā'aka al-mu'mināt, 4/1856, raqam: 4609

2. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-ṭalāq, bābu iḏẖā aslamati al-mushrikah, 5/2025, 2026, raqam: 4983

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 6/270

4. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-awsaṭ, 4/272, raqam: 4173

5. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-ṣaġhīr, 1/327, raqam: 541

6. Ibn Mundah, al-Īmān, 2/528, raqam: 494

7. Ibn Mundah, al-Īmān, 2/528, raqam: 494

8. Mubārakfūrī fī Tuḥfaṫ al-Aḥwaḏẖī, 9/143, 144

zabānī kalāmī hotā keh farmā dete keh maiṅ ne tumheṅ fulāṅ bāt par bai‘at kar liyā hai.”

2. Ḥaẕrat Umme ‘Aṭīyah raḍiya Allāhu ‘anhā riwāyat kartī haiṅ:

بايعنا النبي ﷺ ، فقرأ علينا : (أَنْ لاَّ يشْرِكْنَ بِاللهِ شَيْئًا) و نهانا عن النياحة، فقبضت امرأة منا يدها، فقالت : فلانة أسعدتني، و أنا أريد أن أجزيها، فلم يقل شيئا، فذهبت ثم رجعت، فما وفت امرأة إلا أم سليم، و أم العلاء، و ابنة أبي سبرة امرأة معاذ، أو ابنة أبي سبرة، و امرأة معاذ.[1]

“Ham ne Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se bai‘at ki to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne yeh āyat paṛhī: “aur tum Allāh kā kisī ko sharīk nah ṭhăhrānā” aur hameṅ nauḥah karne se man‘a farmāyā. Cunāṅcheh ham meṅ se ek ‘aurat ne apnā hāth rok liyā aur ‘arẕ guzār hū’ī keh fulāṅ ‘aurat ne nauḥah karne meṅ merī madad kī thī aur maiṅ us kā badlah utārnā chāhtī hūṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne kuçh nah farmāyā, woh chalī ga’ī aur phir lauṭ kar ā’ī. Yeh bāteṅ Umme Sulaym, Umm al-‘Alā’ Abū Sabrah kī ṣāḥib-zādī aur Mu‘ādh kī bīwī

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-aḥkām, bābu bay‘ati al-nisā’, 6/2637, raqam: 6789

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 4/62

3. ‘Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 8/638

4. Ibn Kaṯhīr fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm, 4/354

ke siwā dīgar ‘auratoṅ se pūrī ṭarḥ nibhā’ī nah jā sakīṅ.”

Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī us Sunnate mubārakah par ‘amal ḳhilāfate rāshidah ke daur meṅ bhī jārī rahā aur rā’e-dihī ke mu‘āmalāt meṅ ḳhawātīn ko bharpūr shumūlīyat dī ga’ī. Ḥaẕrat Miswar bin Maḳhramah raḍiya Allāhu ‘anhu se marwī riwāyat meṅ hai keh jab Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne jā-nashīn ke inteḳhāb ke liye çhe ruknī kameṭ̤ī tashkīl dī to Ḥaẕrat ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Awf raḍiya Allāhu ‘anhu ko chīf elekshan kamishnar nām-zad kar diyā gayā. Unhoṅ ne istiṣwābe ‘ām ke ẕarī‘e musalsal tīn din ghar-ghar jā kar logoṅ kī ārā’ ma‘lūm kīṅ jin ke muṭābiq bhārī akṡarīyat ne Ḥaẕrat ‘Uṯẖmān Ġhanī raḍiya Allāhu ‘anhu ko ḳhalīfah banā’e jāne ke ḥaq meṅ faiṣalah diyā. Is elekshan meṅ ḳhawātīn bhī shāmil hū’īṅ aur tārīḳh meṅ păhlī bār kisī aisī miṡāl qā’im kī ga’ī[1], jab-keh āj ke daur daur meṅ ham siyāsī mu‘āmalāt meṅ ‘aurat kī shumūlīyat kā săhrā maġhrib ke sar rakhte haiṅ ḥāl-āṅ-keh ḥaqīqat is ke bar-‘aks hai. Yeh Islām hī thā jis ne āj se chudah sau sāl qabl ‘aurat ko rā’e ḥaq-dihī kā ḥaq ‘aṭā kiyā.

(3) Muqanninah (parliament) meṅ numā’indafī kā ḥaq

(1) 1. Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-aḥkām, bābu kayfa yubāyi‘, 6/2634, 2635, raqam: 6781

2. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 8/147

3. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 3/35_347

4.bn Kaṯẖīr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 5/226, 227

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke ‘aṭā-kardah zarīṅ jamhūrī uṣūloṅ par ḳhulafā’e rāshidīn bhī kār-band rahe. Ḥaẕrat ‘Umar Fārūq raḍiya Allāhu ‘anhu ne muḳhtalif riyāsatī mu‘āmalāt meṅ ḳhawātīn se mushāwarat kī. Ek rāt Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu Madīnah munawwarah meṅ logoṅ ke masā’il se āgahī ke liye ghūm rahe the keh ek ghar se Āp raḍiya Allāhu ‘anhu ne ek ‘aurat ke ash‘ār sune jis meṅ woh apne shauhar kī judā’ī ka z̲ikr kar rahī thī. Jis kā shauhar jihād par jāne kī waj·h se kāfī ‘arṣah se ghar se dūr thā. Is mu‘āmalah ne Āp ko pareshān kar diyā aur Āp ne wā-pas āte hī Umm al-Mu’minīn Ḥaẕrat Ḥafṣah raḍiya Allāhu ‘anhā se is par mushāwarat kī aur un ke mashware se mujāhidīn ke ghar se dūr răhne kī ziyādah se ziyādah muaddat chār māh muqarrar farmā’ī.[1]

Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ke niẓāme ḳhilāfat kī tafāṣīl se wāẕeḥ hotā hai keh Āp kī majlise shūrá meṅ ḳhawātīn ko bhī numā’indagī ḥāṣil thī. Ek mauqa‘ par jab Āp ne majlise shūrá se ‘auratoṅ ke măhr kī miqdār muta‘ayyin karne par rā’e lī to majlise shūrá meṅ maujūd ek ‘aurat ne kahā Āp ko is kā ḥaq aur iḳhtiyār nahīṅ kyūṅ-keh Allāh Ta‘ālá kā irshād hai:

وَإِنْ أَرَدتُّمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ۝[2]

“Aur agar tum ek biwī ke badle dūsrī bīwī badalnā chāho aur tum use ḍheroṅ māl de chuke ho tab bhī

(1) Suyūṭī fī Tārīḳh al-ḳhulafā’,/ 139

(2) al-Qur’ān, al-Nisā’, 4: 20

us meṅ se kuçh wā-pas mat lo. Kyā tum ẓulm wa dăhshat ke zarī‘e aur khulā gunāh kar ke woh māl (wā-pas) loge.”

Aur Ḥaẓrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne apnī tajwīz wā-pas le lī aur farmāyā:

امرأة خاصمت عمر فخصمته.[1]

“Ek ‘aurat ne ‘Umar se băḥs kī aur woh us par ġhālib ā ga’ī.”

Dūsrī riwāyat ke muṭābiq Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāyā:

امراة أصابت و رجل أخطاء.[2]

“‘Aurat ne ṣaḥīḥ bāt kī aur mard ne ġhalaṭī”

Is wāqe‘ah kī rū se yeh bāt malḥūẓe ḳhāṭir rahe keh Sayyidinā ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu kisī ‘awāmī jagah ya‘nī mārkeṭ, bāzār waġhairh meṅ riyāsatī mu‘āmalah discuss nahīṅ kar rahe the bal-keh yeh mas’alah pārlamenṭ meṅ zere ġhaur thā jis kā maṭlab hai keh ‘āmmatunnās kī bajā’e muntaḳhab afrād hī is ‘amale mushāwarat meṅ sharīk the. Lehāzā ek ḳhatūn kā khaṛe ho kar bil par e‘terẓ karne se yeh mafhūm numāyā ṭaur par aḳhz hotā hai keh us daur meṅ ḳhawātīn ko riyāsatī mu‘āmalāt mo shirkat karne, ḥukūmat

(1) ‘Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 6/180, raqam: 10420

(2) Shawkānī fī Nayl al-awṭār, 6/170

meṅ shāmil hone aur apnī rā'e pesh karne kā iḳhtiyār ḥāṣil thā. Mazīd bar-āṅ Ḥaẓrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhu kā bil wā-pas le lenā aur apnī ġhalaṭī kā e'terāf kar lenā is bāt kā bayyin s̲ubūt hai keh Islām meṅ jinsī imtiyāz ke liye ko'ī jagah nahīṅ aur mard-o zan ko yaksāṅ ḥuqūq ḥāṣil haiṅ.

S̲āniyan is wāqe'ah se Islāmī riyāsat ke ā'īnī wa qānūnī mu'āmalāt chalāne ke bāre meṅ bhī hidāyāt miltī haiṅ, Islāmī riyāsat meṅ bil pārlamenṭ ke sāmne pesh kiyā jātā hai aur phir har ruk yā pārlement us ke bāre meṅ apnī rā'e detā hai. Agar muḳhālifat meṅ dalā'il ṭhos aur maẓbūṭ hoṅ to bil wā-pas bhī liyā jātā hai warnah bā-hamī ittefāqe rā'e se woh bil qānūn banā diyā jātā hai, aur daure jadīd meṅ yehī ṭarīqa'e kār jamhūrīyat kăhlātā hai.

(4) 'Aurat ba-ṭaure siyāsī mushīr

Islām se qabl ḳhawātīn ko kisī bhī samājī yā siyāsī kirdār kā ăhl nahīṅ samjhā jātā thā. Islām ne 'aurat ko samājī wa mu'āsharatī zindagī meṅ pur waqār 'aṭā kiyā. Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne apnī Sunnate mubārakah se ḳhawātīn se mushāwarat kī ta'līm dī. Āġhāze nubūwat meṅ Ḥaẓrat Ḳhadījah raḍiya Allāhu 'anhā kā kirdār us kī wāẓeḥ naẓīr hai. Ṣulḥe Ḥudaybiyah ke mauqa' par ṣaḥāba'e kirām riḍwānu Allāhi Ta'ālá 'alayhim ajma'īn kuffāre Makkah se mu'āhdah ke ba'd ẓāhirī ṣūrate ḥāl ke peshe naẓar maġhmūm the, Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne jab unheṅ irshād farmāyā:

قوموا فانحروا ثم احلقوا.[1]

"Khaṟe ho jā'o aur qurbānī karo aur bāl kaṭwā'o."

To ṣaḥābah raḍiya Allāhu 'anhum meṅ se ko'ī bhī khaṟā nah huwā. Is par Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam apnī qiyām gāh par Ḥaẕrat Umme Salamah raḍiya Allāhu 'anhā ke pās tashrīf lā'e aur un se mashwarah kiyā to Ḥaẕrat Umme Salamah ne Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ko mashwarah dete huwe farmāyā:

يا نبي الله : اتحب ذلک. . . اخرج اليهم ثم لا تكلم احدا منهم كلمة حتي تنحر بدنک، و تدعو حالقک، فيحلقک فخرج، فلم يكلم احدا منهم حتي فعل ذلک. . . نحر بدنه و دعا حالقه فحلقه، فلما رأوا ذلک قاموا فنحروا، و جعل بعضهم يحلق بعض حتي كاد بعضهم يقتل بعض غما.[2]

(1) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-shurūṭ, bābu al-shurūṭi fī al-jihād, 2/978, raqam: 2581

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-jihād, bābu fī ṣulḥi al-'adūw, 3/85, raqam: 2765

3. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 4/330

4. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5/340, raqam: 9720

5. Ibn Abī Shaybah fī al-Muṣannaf, 7/389, raqam: 36855

6. Ibn Jārūd, al-Muntaqá,/133, raqam: 505

7. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 5/215

8. Bayhaqī fī al-Sunan al-kubrá, 9/220

9. Ṭabarānī fī al-Mu'jam al-kabīr, 20/14, raqam: 13

(2) 1. Bukhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-shurūṭ, bābu al-shurūṭi fī al-jihād, 2/978, raqam: 2581

2. 'Abd al-Razzāq fī al-Muṣannaf, 5/340, raqam: 9720

"Ae NabīyAllāh! Kyā Āp yeh chāhte haiṅ keh Āp ke ḥasbe ḥukm qurbānī kareṅ aur sar munḍ̤ā'e ...... (to phir_ Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam un kī ṭaraf tashrīf le jā'eṅ aur un meṅ se kisī se bhī guftagū nah kareṅ bal-keh apnī qurbānī kā jānwar zabḥ farmā'eṅ. Aur ḥajjām ko bulā'eṅ jo Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke bāl kāṭ̤egā. Is par Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam bāhar tashrīf le ga'e aur Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne kisī se kalām nah farmāyā bal-keh usī ṭarḥ kiyā ya'nī qurbānī kā jānwar zabḥ kiyā aur ḥujjām ko bulāyā jis ne Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke bāl kāṭ̤e jab Ṣahāba'e kirām riḍwānu Allāhi Ta'ālá 'alayhim ajma'īn ne yeh dekhā to khaṛ̤e ho ga'e aur qurbānī karne lage aur ek dusre ke bāl banāne lage. Ḥāl-āṅ-keh un kī shiddate ġham kā yeh 'ālam thā keh goyā ek dūsre ko (is ġham se) qatl kar dete."

Ṣulḥe Ḥudaybīyah ke mauqa' par Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā Umme Salamah raḍiya Allāhu 'anhā se mashwarah karnā ṣā'ibaturrā'e ḳhawātīn se mushāwarat kā uṣūl bayān kartā hai.(1)

Āp ṣallá Allāhu 'alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī is ta'līm par khulafā'e rāshidīn bhī 'amal pairā rahe. Ḥaẕrat 'Umar raḍiya Allāhu 'anhā ne 'askarī ḳhidmāt anjām dene

3. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2/637

4. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11/225, raqam: 4872

5. Ibn Ḥazm fī al-Aḥkām, 4/447

(1) Ibn Ḥajar 'Asqalānī fī Fatḥ al-Bārī, 6/275

wāle afrād ke ghar se bāhar răhne kī muddat kā ta‘ayyun Umm al-Mu’minīn Ḥaẕrat ‘Ḥafṣah raḍiya Allāhu ‘anhā ke mashwarah se kiyā.

(5) Inteẕāmī zimmah-dāriyoṅ par taqarrurī kā ḥaq

Muslim mu‘āshare meṅ ḳhawātīn ko ṣirf majlise shūrá kī ruknīyat kā ḥaq hī ḥāṣil nahīṅ thā bal-keh woh muḳhtalif inteẕāmī z̲immah-dāriyoṅ par bhī fā’iz rahīṅ mas̲alan Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu ne Shifā bint ‘Abd Allāh ‘Adawīyah ko bāzār kā nigrān muqarrar kiyā thā. Woh qaẕā’ul-ḥisbah (Accountability Court) aur qaẕā’e sūq (Market Administration) kī z̲immah-dār thīṅ.

Shifā’ barī samajh-dār aur bā ṣalāḥīyat ḳhātūn thīṅ. Ḥaẕrat ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhu un kī rā’e ko muqaddam rakhte the aur pasand farmāyā karte the aur dūsroṅ par faẕīlat dete the.[1]

Ḥaẕrat Sumarā’ bint Nahīk Asadīyah raḍiya Allāhu ‘anhā ne Ḥuẕūr ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kā zamāna’e mubārak pāyā thā aur kāfī ‘umr rashīdah thīṅ. Woh jab bāzār meṅ se guzartīṅ to amru bi-al-ma‘rūf aur nahyu ‘ani al-munkar kartī thī. Un ke pās ek koṛā thā jis se un logoṅ ko mārtī thīṅ jo kisī bure kām meṅ mashġhūl hote.[2]

(1) 1. Ibn Ḥazm fī al-Muḥallá, 9/429
2. Ibn ‘Abd al-Barr, al-Istī‘āb bar ḥāshiyah al-Iṣābah, 4/335

(2) Ibn ‘Abd al-Barr, al-Istī‘āb bar ḥāshiyah al-Iṣābah, 4/335

(6) Sifāratī manāṣib par fā’iz hone kā ḥaq

Riyāsatī mu‘āmalāt meṅ ‘aurat ke kirdār par islām ke e‘temād kā natījah thā keh Ḥaẕrat ‘Uthmān raḍiya Allāhu ‘anhu ne apne daure ḳhilāfat meṅ Ḥaẕrat Umme Kulthūm bint ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhā ko malika’e Rūm ke darbā meṅ sifāratī mishan par bhejā.

بعثت أم كلثوم بنت عليّ بن أبي طالب إلي ملكة الروم بطيب و مشارب واحفاش من احفاش النساء. . . وجاء ت امرأة هرقل و جمعت نساء ها و قالت : هذه هدية امرأة ملک العرب و بنت نبيهم.[1]

“Ḥaẕrat ‘Umme Kulthūm bint ‘Alī bin Abū Ṭālib raḍiya Allāhu ‘anhumā ko Rūm kī malikah kī ṭaraf ḳhụshbū, mashrūbāt aur ‘auratoṅ ke sāmān rakhne ke ṣandūche de kar bhejā gayā. ..... Āp ke isteqbāl ke liye Hiraql kī zaujah ā’ī aur us ne (Rūm kī) ḳhawātīn ko jam‘a kiyā aur kah: yeh tŏḥfe ‘Arab ke bādshāh kī bīwī aur un ke Nabī kī beṭī le kar ā’ī haiṅ.”

Is ṭarḥ Āp ne sifāratī manāṣib par ‘auratoṅ kī taqarrurī kī naẓīr qā’im farmā’ī.

(7) Riyāsat kī difā‘ī zimmah-dāriyoṅ meṅ numā’indagī kā ḥaq

(1) Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 2/601

Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke daure mubārak meṅ ‘aurateṅ jihād meṅ bar-ā-bar ḥiṣṣah letī thīṅ. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne ‘auratoṅ ko jihād meṅ ḥiṣṣah lene kī ḥauṣlah-afzā’ī farmā’ī, ‘auratoṅ kī yeh ḥaiṡīyat Islāmī mu‘ashare meṅ un ke fa‘a‘āl kirdār numāyāṅ maqām kā maẓhar hai:

عن انس قال : دخل رسول الله ﷺ علي ابنة ملحان فاتكأ عندها، ثم ضحک، فقالت : لم تضحک يا رسول الله؟ فقال : ناس من امتي يركبون البحر الأخضر في سبيل الله، مثلهم مثل الملوک علي الاسرة. فقالت : يا رسول الله، ادع الله ان يجعلني منهم. قال : اللهم اجعلها منهم، ثم عاد فضحک فقالت له مثل أو ممّ ذلک؟ فقال لها مثل ذلک، فقالت : ادع الله ان يجعلني منهم. قال : انت من الاولين ولست من الاخرين. قال انس : فتروجت عبادة بن الصامت فركبت البحر مع بنت قرظة، فلما قفلت، ركبت دآبتها فوقصت بها فسقطت عنها فماتت.[1]

“Ḥaẕrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam Binte Milḥān raḍiya Allāhu ‘anhā ke ghar jalwah afroz huwe to ṭek lagā’ī aur so ga’e phir haṅse to unhoṅ ne daryāft kiyā: yā Rasūl Allāh! Āp ko kis chīz ne haṅsāyā hai? Farmāyā, merī ummat ke kuçh afrād rāhe Ḳhudā meṅ is sabz samandardar par sawārī kar rahe haiṅ. Un kī miṡāl aisī hai jaise

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihādi wa-al-siyar, bābu ġhazwi al-mar’ah, 3/1055, raqam: 2722

bādshāh apne taḳhtoṅ par baiţhete haiṅ. ‘Arẓ guzār huweṅ: yā Rasūl Allāh! Du‘ā kījiye keh Allāh Ta‘ālá mujhe un meṅ shumār farmā le. Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam phir so ga’e aur phir haṅse aur phir isī ṭarḥ pūçhā gayā to Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne păhle kī ṭarḥ jawāb diyā. Unhoṅ ne iltejā kī keh Allāh Ta‘ālá se du‘ā kījiye, mujhe us giroh meṅ shāmil farmā le. Farmāyā tumhārā shumār păhle giroh meṅ hai nah keh dūsre meṅ, Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh is ke ba‘d unhoṅ ne Ḥaẓrat ‘Ubādah bin Ṣāmit se nikāḥ kar liyā phir yeh (Ḥaẓrat Mu‘āwiyah kī bīwī) bint Qaraẓah ke ham-rāh băḥrī safar par nikalīṅ jab wā-pas lauţeṅ to apne jānwar par sawār hone lagīṅ lekin is se gir paŗīn aur jāṅ ba-ḥaq ho ga’īṅ.”

عن انس قال : لما كان يوم احد انهزم الناس عن النبي ﷺ قال : ولقد رأيت عائشة بنت ابي بكر و ام سليم و انهما لمشمرتان، اري خدم سوقهما، تنقزان القرب و قال غيره : تنقلان القرب علي متونهما، ثم تفرغانه في أفواه القوم ثم ترجعان فتملآنها ثم تجيئان فتفرغانها في افواه القوم.[1]

“Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu ne farmāyā keh jab jaṅge Uḥad maiṅ log Ḥuẓūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam se dūr ho ga’e to maiṅ ne Ḥaẓrat ‘Ā’ishah bint Abū Bakr aur

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihādi wa al-siyar, bābu ġhazwi al-mar’ah, 3/1055, raqam: 2724

Ḥaẕrat Umme Salamah raḍiya Allāhu ‘anhā ko dekhā keh donoṅ ne apne dāman sameṭe huwe haiṅ aur maiṅ un ke pairoṅ kī pā-zeb dekh rahā tha donoṅ apnī pīṭh par pānī kī mashkeṅ lātīṅ aur pyās se Musalmānoṅ ko pilātī thīṅ phir lauṭ jātīṅ aur mashkīze bhar kar lātīṅ aur pyāse Musalmānoṅ ko pilātīṅ.”

قال ثعلبة بن ابي مالک : ان عمر ابن الخطاب قسم مروطا بين نساء من نساء المدينة فبقي مرط جيد، فقال له بعض من عنده : يا أمير المومنين اعط هذا ابنة رسول الله ﷺ التي عندک يريدون ام کلثوم بنت علي، فقال عمر : أُم سليط احق و ام سليط من نساء الانصار ممن بايع رسول الله ﷺ قال عمر : فانها کانت تزفر لنا القرب يوم احد.[1]

“Tha‘labah bin Abū Mālik riwāyat karte haiṅ keh Ḥaẕrat ‘Umar bin Ḳhaṭṭāb raḍiya Allāhu ‘anhu ne Madīnah munawwarah kī mastūrāt meṅ kuçh chādareṅ taqsīm kī thīṅ. Ek ‘umdah chādar bāqī bachī rahī. Ḥāẕirīn meṅ se kisī ne kahā ae Amīr al-Mu’minīn! Yeh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī is ṣāḥib-zādī ko de dījiye jo Āp ke ḥaram meṅ hai. Un kī murād Umme Kulthūm bint ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhā se thī. Ḥaẕrat ‘Umar ne farmāyā keh Umme Salīṭ ziyādah ḥaq-dār haiṅ aur Umme Salīṭ Anṣār kī un ‘auratoṅ meṅ se haiṅ jinhoṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī

(1) Buḳhārī fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihādi wa-al-siyar, bābu ḥamli al-nisā’, 3/1056, raqam: 2725

wa-sallam ke daste mubārak par bai‘at kī thī aur yeh is liye bhī ziyādah ḥaq-dār haiṅ keh jaṅge Uḥad meṅ hamāre liye mashk bhar-bhar kar lātī thīṅ.”

عن انس قال كان رسول الله ﷺ يغزوبأم سليم و نسوة معها من الانصار يسقين المآء ويدا وين الجرحي.[1]

“Ḥaẓrat Anas raḍiya Allāhu ‘anhu farmāte haiṅ keh Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam Umme Sulaym aur kuçh Anṣārī ḳhawātīn ke ham-rāh jihād farmāte the yeh ḳhawātīn pānī pilātī thīṅ aur zaḳhmiyoṅ kī marham-paṭṭī kartī thīṅ.”

عن ام عطية قالت غزوت مع رسول الله ﷺ سبع غزوات اخلفهم في رحالهم فاصنع لهم الطعام و اداوي الجرحي و اقوم علي المرضي.[2]

“Ḥaẓrat Umme ‘Aṭīyah farmātī haiṅ keh maiṅ ne Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth sāt jihād kiye maiṅ ġhāziyoṅ kī manziloṅ meṅ un ke pīche rǎhtī thī un ke liye khānā pakātī thī zaḳhmiyoṅ kī marham-paṭṭī kartī thī aur bīmāroṅ ke ‘ilāj kā inteẓām kartī thī.”

(1) 1. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitābu al-siyar, mā jā’ fī al-ḳhurūj, 4/139, raqam: 1575

2. Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-jihād, bābu fī al-nisā’i yaġhzūn, 3/18, raqam: 2531

3. Ibn Ḥibbān fī al-Ṣaḥīḥ, 11/26, raqam: 4723

(2) Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, kitābu al-jihādi wa-al-siyar, bābu al-nisā’u al-ġhāziyāt, 3/1447, raqam: 1812

Ḥuẕūre Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke daure mubārak meṅ aisī ḳhawātīn kā taẕkirah miltā hai jinhoṅ ne be-miṡāl ‘ashkarī ḳhidmāt anjām dīṅ Ḥaẕrat ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā aur Ḥaẕrat Nasībah bint Ka‘b ne ġhazwa’e Uhad meṅ shirkat kī, Ṣafīyah bint ‘Abd al-Muṭṭalib ne ġhazwa’e Ḳhaibar meṅ Yahūdī ko qatl kiyā. Azdah bint al-Ḥārith ne ăhle Baysān ke ḳhilāf laṛā’ī meṅ ḥiṣṣah liyā. Umme ‘Aṭīyah al-Anṣārīyah ne Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth sāh ġhazawāt meṅ shirkat kī. Umme Ḥakīm bint al-Ḥārith Rūm ke ḳhilāf ma‘reke meṅ sharīk thīṅ. yehī nahīṅ, kutube tārīḳh be-shumār dīgar ḳhawātīn ke ‘ashkarī kirdār kā taẕkirah bhī pesh kartī haiṅ.(1)

(8) ‘Aurat kā ḥaqqe amān-dihī

‘Aurat ke riyāsatī kirdār kā numāyāṅ iẓhār use Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ṭaraf se ‘aṭā-kardah ḥaqqe amān-dihī se bhī hotā hai.

1. Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī ṣāḥib-zādī Ḥaẕrat Zaynab raḍiya Allāhu ‘anhā ne apne shauhar Abū al-‘Āṣ bin al-Rabī‘ ko amān dī jise Āp ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne bar-qarār rakhā.(2)

(1) 1. Wāqidī, al-Maġhāzī, 2/574
2. Bayhaqī, Dalā’il al-Nubūwah, 2/712
3. Balāḏḥurī, Ansāb al-ashrāf, 1/326

(2) Ibn Ḥishām, al-Sīraṫ al-Nabawīyah, 1/657

2. Ḥaẕrat Umme Hānī bint Abī Ṭālib ne apne dewaroṅ meṅ se do ashḳhāṣ ko amān dī aur Rasūle Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne un kī amān ko bhī bar-qarār rakhte huwe farmāyā:

قد أمّنا من أمّنت.[1]

“(Ae Umme Hānī!) Jis ko tum ne maān dī us ko ham ne bhī amān dī.”

3. Ḥaẕrat Abū Hurayrah raḍiya Allāhu ‘anhu se riwāyat hai keh Ḥuẕūr Nabīye Akram ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ne farmāy:

إن المرأة تأخذ للقوم، يعني تجير علي المسلمين.[2]

“‘Aurat pūrī qaum ke liye amān de saktī hai ya‘nī Musalmānoṅ kī ṭaraf se amān de saktī hai.”

4. ‘Aurat kī amān ṣaḥīḥ honā Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam aur Ṣaḥaba’e kirām ke zamānah meṅ ‘ām bāt thī. Yahāṅ tak keh Ḥaẕrat ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā ne farmāyā:

(1) 1. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitābu al-siyar, bābu mā jā’ fī amāni al-‘abd, 4/141, raqam: 1579

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 6/341, raqam: 26936

(2) 1. Tirmiḏẖī fī al-Sunan, kitābu al-siyar, bābu mā jā’ fī amāni al-‘abd, 4/141, raqam: 1579

2. Aḥmad ibn Ḥanbal fī al-Musnad, 2/365

إن كانت المرأة لتجير علي المؤمنين فيجوز.[1]

"Agar ko'ī 'aurat (Musalmān kī maṣlaḥat ke ḳhilāf bhī) kisī ko amān de-de to jā'iz hai."

(9) Muslim mu'āshare meṅ 'Aurat kā kirdār

Yeh 'aurat ko Islām kī 'aṭā-kardah 'izzat aur takrīm hī thī is se woh mu'āshare kā ek mu'ass'Abd al-Raḥmān aur bā-waqār ḥiṣṣah ban ga'ī aur us ne zindagī aur us ne zindagī ke har shŏ'be meṅ numāáá kirdār adā kiyā. Siyāsī wa inteẓāmī aur sifāratī kirdār ke 'ilāwah ta'līm wa fan ke dar-miyān meṅ bhī 'aurateṅ numāyāṅ maqām kī ḥāmil thīṅ. Riwāyate ḥadīs, qi'at-o kitābat, she'r-o adab aur dīgar 'ulūm-o funūn meṅ bhī be-shumār ḳhawātīn mahārat aur sanad kā darajah rakhtī thīṅ,[2] jin se kuçh kā zikr zail meṅ diyā gayā hai:

Nambar shumār	**Nām**	**Kirdāre shŏhart**
1	Umm al-Mu'minīn Ḥaẓrat 'Ā'ishah Ṣiddīqah raḍiya Allāhu 'anhā	Riwāyate ḥadīs, fiqh wa qānūn, tārīḳh, 'ilmul-ansāb, she'r, ṭibb, 'ilme nujūm
2	Asmā' bint Abī Bakr	Riwāyate ḥadīs

(1) Abū Dāwūd fī al-Sunan, kitābu al-jihād, bābu fī amāni al-mar'ah, 3/84, raqam: 2764

(2) 1. Ṭabarī fī Tārīḳh al-umam wa-al-mulūk, 4/260

2. Ibn 'Abd al-Barr, al-Istī'āb bar ḥāshiyah al-Iṣābah, 4/335

3	Umme ‘Abd Allāh bin Zubayr	Riwāyate ḥadīs̲
4	Shifā’ al-‘Adawīyah	Qir’at wa kitābat kī māhir, Umm al-Mu’minīn Ḥafṣah bint ‘Umar raḍiya Allāhu ‘anhumā kī (qabl az-shādī) Mu‘allimah
5	‘Ā’ishah bint Ṭalḥah	She‘r-o adab, nujūm, ‘ilmul-aflāk kī māhirah Ḥaẓrat ‘ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā kī shāgird wa bhānjī
6	Sukaynah bint Ḥusayn raḍiya Allāhu ‘anhumā	She‘r-o adab kī māhirah
7	Wallādah bint Sanukanī al-Yādī	She‘r-o adab kī māhirah
8	‘Alīyah bint Mahdī	She‘r-o adab kī māhirah
9	Ḥumrah bint Ziyādat	She‘r-o adab kī māhirah
10	Ḳhansā’	She‘r-o adab kī māhirah
11	‘Ā’ishah al-Bā‘ūnīyah	She‘r-o adab kī māhirah

12	Maymūnah bint Sa‘d	Riwāyate ḥadīs̲ (Ḥaẕrat ‘Alī raḍiya Allāhu ‘anhu ne in se riwāyat kī hai)
13	Karīmah Marwazīyah	Riwāyate ḥadīs̲, Imām Buḳhārī ne in se aḳhẕe ḥadīs̲ kiyā.
14	Umme Faḍl Karīmah bint ‘Abd al-Wahhāb	Muḥaddis̲ah, Mu’arriḳh Muḥammad bin Abī Shāmah kī (‘ilme ḥadīs̲ meṅ) Mu‘allimah)
15	Fāṭimah bint ‘Abbās	‘Ālimah, Faqīhah, Wā‘iẓah, Miṣr wa Dimashq meṅ baṛā as̲ar thā
16	Fāṭimah bint Ḥumrānīyah	Muḥaddis̲ah
17	Uḳht Muzanī	Imām Shāfi‘ī se kasbe ‘ilm kiyā, Murāfi‘ī ne un se masā’ile zakāṫ bayān kiye
18	Nafīsah bint Ḥasan bin Zayd bin Ḥasan bin ‘Alī bin Abī Ṭālib	‘Ālimah
19	Hujaymah bint Ḥayy	Tābe‘īn meṅ se haiṅ, Muḥaddis̲ah, Tirmid̲hī wa

		Ibn Mājah ne inse riwāyat kī
20	Faḳhr al-Nisā' Sayyidah Shahīdah (5 Hijrī)	Adab aur tārīḳhe Islām kī māhirah aur Mu'allimah
21	Sayyidah 'Ā'ishah bint Aḥmad bin Qādim Andalusīyah	'Ālimah, Fāẕilah, māhire kitābat
22	Lubná	Luġhat wa naḥw kī 'Ālimah
23	Fāṭimah bint 'Alī bin Ḥusayn bin Ḥamzah	Fiqhe Ḥanbalī kī māhirah, mu'āṣir 'ulamā' ne un se qir'at kī aur sandae Dārimī kī ijāzat lī
24	Rābi'ah Qisīsīyh 'Adawīyah	Wā'iẓah, Ḥasan Baṣri ne bhī in se istefādah kiyā
25	Sārah bint 'Umar bin 'Abd al-'Azīz	Muḥaddis̱ah
26	Umme Ayman Ḥabashīyah	'Ālimah, Fāẕilah
27	Shifā' bint 'Abd Allāh 'Adawīyah	Riwāyate ḥadīs̱ kī māhirah
28	Durrah bint Abī Lahab	Muḥaddis̱ah, Shā'irah
29	Fāṭimah bint Qays	'Ālaimah, Faqīhah

30	Asmā’ bint Abī Bakr	‘Ilme ṭib kī māhirah
31	Farī‘ah bint Mālik	Muḥaddisah, Mujāhidah
32	Salmá bint Qays Anṣārīyah	‘Ilme ṭib kī māhirah
33	Zaynab bint Abī Salamah	Muḥaddisah, Faqīhah, ‘Ālimah
34	Umme Kulthūm bint ‘Uqbah Umawīyah	Kātibah, Qāriīyah, Rāwiyah wa Muḥaddisah
35	Ṣafīyah bint ‘Abd al-Muṭṭalib	Shā‘irah
36	Umme Sinān Aslamīyah	Muḥaddithah
37	Umme Faḍl bint Ḥārith	Muḥaddisah, Rāwiyah Faqīhah
38	Sayyidah Sharīfah Fāṭimah	Yaman, Ṣan‘ā’ wa Najrān kī Wālīyah
39	Shifā’ bint ‘Abd Allāh Maḳhzūmīyah	Ḥaẓrat ‘Umar ne unheṅ ‘adālatī zimmah-dārī, qaẓā’ul-ḥisbah (accountability court) aur qaẓā’e sūq (market administration) par fā‘iz kiyā.

40	Umme Ḳhalīfah Muqtadir	Sar-ba-rāhe măḥkama’e isti’nāf (appellant court), Baġhdād
41	Sayyidah Arwá bint Aḥmad bin Muḥammad	5 Hijrī ke awāḳhir meṅ Yaman kī Ḥākimah thīṅ, ‘al-Mulk al-Karam’ kī zaujah
42	Sayyidah Ḥanīfah Ḳhānūn	Sulṭān Ṣalāḥ al-Dīn kī bhatījī 634 Hijrī meṅ Ḥalab kī Wālīyah rahīṅ
43	80 se zā’id ḳhawātīn Muḥaddis̱āt	Ibn ‘Asākir ne un se riwāyat kī.[1]

(1) 1. Muslim fī al-Ṣaḥīḥ, Kitābu al-Īmān, bābu bayānu an al-islāmu bada’a ġharībā, /144, 145

5. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 8/45_48

6. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 2/330

7. Bayhaqī, Dalā’il al-Nubūwah, 5/416, 417

8. Bayhaqī, Dalā’il al-Nubūwah, 6/181, 182

9. Bayhaqī, Dalā’il al-Nubūwah, 7/189

10. Ibn ‘Abd al-Barr, al-Istī‘āb, 4/291, 333, 444

11. Nawawī fī Tahd̲h̲īb al-asmā’ wa-al-luġhāṫ, 1/142, 143

12. Ibn At̲h̲īr, Usd al-ġhābah fī ma‘rifaṫ al-ṣaḥābah, 5/4, 450, 540

13. Ibn Kat̲h̲īr fī al-Bidāyah wa-al-nihāyah, 5/78

14. ‘Asqalānī fī al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah, 4/291, 311, 333

15. ‘Asqalānī, Tahd̲h̲īb al-tahd̲h̲īb, 12/421, 428, 477

16. Mullā ‘Alī Qārī, ‘Umdaṫ al-Qarī, 1/28

17. Zurqānī fī Sharḥ al-Mawāhib al-ladunīyah, 4/279_281

Difā’ī aur jaṅgī muhimmāt meṅ ḥiṣṣah lene wālī numāyāṅ ḳhawātīn darje zail haiṅ:

Nambar shumār	**Nām**	**Waj·he shŏhrat**
1	Ḥaẕrat ‘Ā’ishah raḍiya Allāhu ‘anhā	Ġhazwa’e Uḥad meṅ shirkat
2	Ḥaẕrat Umme Salamah raḍiya Allāhu ‘anhā	Ġhazwa’e Uḥad meṅ shirkat
3	Ṣafīyah bint ‘Abd al-Muṭṭalib (Ḥuẕur ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam kī phūphī)	Ġhazwa’e Ḳhaybar meṅ Yahūdī ko qatl kiyā
4	Umm al-Ḳhayr bint Ḥarīsh Bāriqīyah	Jaṅgī aur difā‘ī muhimmāt meṅ shirkat
5	Zarqa’ bint ‘Adī bin Qays Ḥamzānīyah	Jaṅgī aur difā‘ī muhimmāt meṅ shirkat
6	‘Ikrfmah bint Aṭrash	Jaṅgī aur difā‘ī muhimmāt meṅ shirkat
7	Umme Sinān bint Ḥushaymah bin Ḳharashah Madhḥajīyah	Jaṅgī aur difā‘ī muhimmāt meṅ shirkat

8	Azdah bint Ḥārith bin Kaladah	Ek lashkar kī qiyādat aur Ăhle Baysān se laṛā’ī
9	Umme ‘Aṭīyah Anṣārīyah	Rasūl Allāh ṣallá Allāhu ‘alayhi wa-Ālihī wa-sallam ke sāth sāt ġhazwāt meṅ shirkat
10	Umayyah bint Qayṣ Qaffārīyah	Ġhazwa’e Ḳhaybar meṅ shikat
11	Umme Ḥakīm bint Ḥārith	Rūm ke ḳhilāf ma‘rike meṅ shirkat
12	Umme Ayman Ḥabashīyah	Ġhazwa’e Uḥad, Ġhazwa’e Ḳhaybar wa Ḥunayn, Sarīyah Mu’tah meṅ shirkat
13	Umme Sulaym bint Milḥān	Ġhazwa’e Ḳhaybar wa Ḥunayn meṅ shirkat
14	Umme Ḥarām bint Milḥān	Păhlī bahrī mujāhidah
15	Ḥamnah bint Jaḥsh	Ġhazwa’e Uḥad meṅ shirkat
16	Asmā’ bint ‘Amr Anṣārīyah	Ḥudaybīyah wa ġhazwa’e Ḳhaybar meṅ shirkat
17	Rubayī‘ bint Mu‘awwidh Anṣārīyah	Ġhazwa’e Badr meṅ shirkat

18	Nasībah bint Ka‘b Anṣārīyah	Ġhazwa’e Uḥad, ġhazwa’e Banī Qurayẓah, Ḥudaybīyah, Ġhazwa’e Ḳhaybar, Ġhazwa’e Ḥunayn wa Yamāmah meṅ shirkat
19	Umme Sufyān Aslamīyah	Ġhazwa’e Tabūk meṅ shirkat.(1)

Ḥāṣile kalām

Mundarejza’e bāla mabāḥis se yeh amr alam nashrah ho jātā hai keh Islām ne dīgar afrāde mu‘āsharh kī ṭarḥ ḳhawātīn ko bhī ‘izzat, takrīm, waqār aur bunyādī huqūq kī ẓamānat dete huwe ek aisī tăhzīb kī bunyād rakhī jahāṅ har fard mu‘āshare kā ek fa‘a‘āl ḥiṣṣah hotā hai. Islāmī mu‘āshre meṅ ḳhawātīn Islām ke ‘aṭā-kardah ḥuquq kī barakāt ke sabab samājī, mu‘āsharatī, siyāsī aur intẓāmī maidānoṅ meṅ fa‘a‘āl kirdār adā karte huwe mu‘āshare ko irteqā’ kī a‘lá manāzil kī ṭaraf gāmzan karne kā bā‘is bantī haiṅ. Qaumī aur bainul-aqwāmī zindagī meṅ ḳhawātīn ke kirdār kā mundarejah bālā tazkirah is kī ‘amalī naẓīr pesh kartā hai.

(1) 1. Wāqidī, al-Maġhāzī, 1/249, 250

2. Ibn Sa‘d fī Ṭabaqāt al-kubrá, 8/415

3. Bayhaqī, Dalā’il al-Nubūwah, 2/712

4. Abū Nu‘aym fī Ḥilyaṫ al-awliyā’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’, 2/64

5. Nawawī fī Tahḏḥīb al-asmā’ wa-al-luġhāṫ, 1/212

6. Balāḏḥurī, Ansāb al-ashrāf, 1/326

Māḳhaẕ-o Marāje‘

1. **al-Qur’ān al-Ḥakīm**

2. **Ibn Athīr,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin ‘Abd al-Karīm bin ‘Abd al-Wāḥid Shaybānī Jazarī (555_630 Hijrī / 1160_1233 ‘Īsawī). **Usdu al-ġhābah fī ma‘rifaṫ al-ṣaḥābah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

3. **Aḥmad ibn Ḥanbal,** Abū ‘Abd Allāh bin Muḥammad (164_241 Hijrī / 780_855 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1398 Hijrī / 1978 ‘Īsawī.

4. **Andalusī,** ‘Umar bin ‘Alī bin Aḥmad Wādī Āshī (723_804 Hijrī). **Tuḥfaṫ al-muḥtāj ilá adillaṫ al-muḥtāj.** Makkah mukarramah, Sa‘ūdī ‘Arab: Dār Ḥirā’, 1406.

5. **Buḳhārī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad Ismā‘īl bin Ibrāhīm bin Muġhīrah (194_256 Hijrī / 810_870 ‘Īsawī). **Al-Tārīḳh al-kabīr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

6. **Bazzār,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Amr bin ‘Abd al-Ḳhāliq Baṣrī (215_292 Hijrī / 830_905 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: 1409 Hijrī.

7. **Balādhurī,** Aḥmad bin Yaḥyá Balādhurī. **Ansāb al-ashrāf.** Miṣr: Dāru al-Ma‘ārif.

8. **Balādhurī,** Aḥmad bin Yaḥyá bin Jābir al-Balādhurī (279 Hijrī). **Futūḥ al-buldān.** Bayrūt, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

9. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī / 994_1066 ‘Īsawī). **Dalā’il al-Nubūwah.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah 1405 Hijrī / 1985 ‘Īsawī.

10. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī / 994_1066 ‘Īsawī). **Al-Sunan al-ṣaġhīr.** Bayrūt, Lubnān, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah 1412 Hijrī 1992 ‘Īsawī.

11. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī / 994_1066 ‘Īsawī). **Al-Sunan al-kubrá.** Makkah Mukarrmaha, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabah Dār al-Bāz, 1414 Hijrī / 1994 ‘Īsawī.

12. **Bayhaqī,** Abū Bakr Aḥmad bin Ḥusayn bin ‘Alī bin ‘Abd Allāh bin Mūsá (384_458 Hijrī / 994_1066 ‘Īsawī). **Shu‘ab al-īmān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1410 Hijrī / 1990 ‘Īsawī.

13. **Tirmidhī,** Abū ‘Īsá Muḥammad bin ‘Īsá bin Sawrah bin Mūsá Ḍaḥḥāk Ṣulamī (210_279 Hijrī / 825_892 ‘Īsawī). **Al-Jāmi‘ al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ġharb al-Islāmī, 1998 ‘Īsawī.

14. **Ibn Jārūd,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin ‘Alī Nayshāpūrī (mutawaffá 304 Hijrī). **Al-Muntaqá.**

Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ al-kitāb al-Thaqāfīyah, 1408 Hijrī / 1988 'Īsawī.

15. **Ibn Jawzī,** Abū al-Faraj 'Abd al-Raḥmān bin 'Alī bin Muḥammad bin 'Alī bin 'Ubayd Allāh (510_579 Hijrī / 1116_1201 'Īsawī). **Al-Taḥqīq fī al-aḥādīth al-ḳhilāf.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1994 'Īsawī.

16. **Ibn Jawzī,** Abū al-Faraj 'Abd al-Raḥmān bin 'Alī bin Muḥammad bin 'Alī bin 'Ubayd Allāh (510_579 Hijrī / 1116_1201 'Īsawī). **Manāqib Amīr al-Mu'minīn 'Umar ibn al-Ḳhaṭṭāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah.

17. **Ḥākim,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh bin Muḥammad (321_405 Hijrī / 933_1014 'Īsawī). **Al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1411 Hijrī / 1990 'Īsawī.

18. **Ḥākim,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin 'Abd Allāh bin Muḥammad (321_405 Hijrī / 933_1014 'Īsawī). **Al-Mustadrak 'alá al-ṣaḥīḥayn.** Makkah, Sa'ūdī 'Arab: Dār al-Bāz lil-Nashr wa-al-Tawzī'.

19. **Ibn Ḥibbān,** Abū Ḥātim Muḥammad bin Ḥibbān bin Aḥmād bin Ḥibbān (270_354 Hijrī / 884_965 'Īsawī). **Al-Thiqāt.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1395 Hijrī / 1993 'Īsawī.

20. **Ibn Ḥibbān,** Abū Ḥātim Muḥammad bin Ḥibbān bin Aḥmād bin Ḥibbān (270_354 Hijrī / 884_965 'Īsawī).

Al-Ṣaḥīḥ. Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1414 Hijrī / 1993 ‘Īsawī.

21. **Ibn Ḥibbān,** Abū Ḥātim Muḥammad bin Ḥibbān bin Aḥmād bin Ḥibbān (270_354 Hijrī / 884_965 ‘Īsawī). **Al-Ṭabaqāt al-Muḥaddiṯhīn bi-Aṣbahān.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1414 Hijrī / 1992 ‘Īsawī.

22. **Ibn Ḥazm,** Qurṭubī. **Ḥajjaṫ al-wadā‘.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Bayt al-Afkār al-adillaṫ lil-nashr wa-al-tawzī‘, 1998 ‘Īsawī.

23. **Ḥusaynī,** Ibrāhīm bin Muḥammad (1054_1120 Hijrī). **Al-Bayān wa-al-ta‘rīf.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1401 Hijrī.

24. **Ḥumaydī,** Abū Bakr ‘Abd Allāh bin Zubayr, (mutawaffá 219 Hijrī / 834 ‘Īsawī). **al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah + Qāhirah, Miṣr: Maktabaṫ al-Muntabī.

25. **Ibn Ķhuzaymah,** Abū Bakr Muḥammad bin Isḥāq (223_311 Hijrī / 838_924 ‘Īsawī). **Al-Ṣaḥīḥ.** Bayrūt, Lubnān: Al-Maktab al-Islāmī, 1390 Hijrī / 1970 ‘Īsawī.

26. **Ķhallāl,** Abū Bakr Aḥmad bin Muḥammad bin Hārūn bin Yazīd (334_311 Hijrī) **Al-Sunnah.** Riyāḍ Sa‘ūdī ‘Arab: 1410 Hijrī.

27. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash‘aṯh bin Isḥāq bin Bashīr bin Shaddād Azdī Sajistānī (202_275 Hijrī /

817_889 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1414 Hijrī / 1994 ‘Īsawī.

28. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash‘ath bin Isḥāq bin Bashīr bin Shahhād Azdī Sijistānī (202_275 Hijrī / 817_889 ‘Īsawī). **Kitāb al-Marāsīl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1408 Hijrī.

29. **Abū Dāwūd,** Sulaymān bin Ash‘ath bin Isḥāq bin Bashīr bin Shahhād Azdī Sijistānī (202_275 Hijrī / 817_889 ‘Īsawī). **Kitāb al-Marāsīl.** Lāhor, Pākistān: Maktabiṫ al-‘Ilmīyah.

30. **Dāraquṭnī,** Abū al-Ḥasan ‘Alī bin ‘Umar bin Aḥmad bin Mahdī bin Mas‘ūd bin Nu‘mān (306_385 Hijrī / 918_995 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-Ma‘rifah, 1386 Hijrī / 1966 ‘Īsawī.

31. **Dārimī,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Raḥmān (181_255 Hijrī / 797_869 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1407 Hijrī.

32. **Daylamī,** Abū Shujā‘ Shīrawayh bin Shahradār bin Shīrawayh bin Fanāḳhusraw Hamadānī (445_509 Hijrī / 1053_1115 ‘Īsawī). **Al-Firdaws bi-ma’thūr al-ḳhiṭāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1986 ‘Īsawī.

33. **Ibn Rāhawayh,** Abū Ya‘qūb Isḥāq bin Ibrāhīm bin Muḳhallad bin Ibrāhīm bin ‘Abd Allāh (161_237 Hijrī / 778_851 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Madīnah Munawwarah, Sa‘udī ‘Arab: Maktabah al-Īmān, 1412 Hijrī / 1991 ‘Īsawī.

34. **Rūyānī,** Abū Bakr bin Muḥammad bin Hārūn (mutawaffá307 Hijrī). **Al-Musnad.** Qāhirah, Miṣr: Mu’assasaṫ Qurṭubah, 1416 Hijrī.

35. **Zarqānī,** Abū ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Bāqī bin Yūsuf bin Aḥmad bin ‘Alwān Miṣrī Azharī Mālikī (1055_1122 Hijrī / 1645_1710 ‘Īsawī). **Sharḥ al-Mawāhib al-ladunīyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1417 hirī / 1996 ‘Īsawī.

36. **Zarqānī,** Abū ‘Abd Allāh bin ‘Abd al-Bāqī bin Yūsuf bin Aḥmad bin ‘Alwān Miṣrī Azharī Mālikī (1055_1122 Hijrī / 1645_1710 ‘Īsawī). **Sharḥ al-Muwaṭṭā.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1411 Hijrī.

37. **Zayla‘ī,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin Yūsuf Ḥanafī (mutawaffá 762 Hijrī). **Naṣb al-rāyah li-aḥadīth al-hidāyah.** Miṣr: Dār al-Ḥadīth, 1357 Hijrī.

38. **Ibn Sa‘d,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad (168_230 Hijrī / 784_845 ‘Īsawī). **Al-Ṭabaqāt al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Bayrūt li-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr, 1398 Hijrī / 1978 ‘Īsawī.

39. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān (849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Al-Durr al-manthūr fī al-tafsīr bi-al-ma’thūr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

40. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān

(849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Sharḥ Sunan Ibn Mājah.** Karāchī, Pākistān: Qadīmī Kutub Ḳhānah.

41. **Suyūṭī,** Jalāl al-Dīn Abū al-Faḍl ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr bin Muḥammad bin Abī Bakr bin ‘Uthmān (849_911 Hijrī / 1445_1505 ‘Īsawī). **Al-Dībāj.** Al-Ḳhabar, Sa‘ūdī ‘Arab: Dār Ibn ‘Affān, 1416 Hijrī / 1996 ‘Īsawī.

42. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (150_204 Hijrī / 767_819 ‘Īsawī). **Al-Umm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1393 Hijrī.

43. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (150_204 Hijrī / 767_819 ‘Īsawī). **Al-Sunan al-Māthūrah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1406 Hijrī.

44. **Shāfi‘ī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Idrīs bin ‘Abbās bin ‘Uthmān bin Shāfi‘ Qurashī (150_204 Hijrī / 767_819 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

45. **Shams al-Ḥaqq,** Abū Ṭayyib Muḥhammad ‘Aẓīm Ābādī. **‘Awn al-ma‘būd sharḥ Sunan Abī Dāwud.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1415 hijri.

46. **Shawkānī,** Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad (1173_1250 Hijrī / 1760_1834 ‘Īsawī). **Irshād al-fuḥūl.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1412 Hijrī / 1992 ‘Īsawī.

47. **Shawkānī,** Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad (1173_1250 Hijrī / 1760_1834 ‘Īsawī). **Fatḥ al-qadīr.** Miṣr: Maṭba‘ Muṣṭafá al-Bābī al-Ḥalabī wa-awlādih, 1383 Hijrī / 1964 ‘Īsawī.

48. **Shawkānī,** Muḥammad bin ‘Alī bin Muḥammad (1173_1250 Hijrī / 1760_1834 ‘Īsawī). **Nayl al-awṭār sharḥ Muntaqá al-aḳhbār.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1402 Hijrī / 1982 ‘Īsawī.

49. **Shihāb,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Salāmah bin Ja‘far bin ‘Alī bin Ḥakmūn bin Ibrāhīm bin Muḥammad bin Muslim Quḍā‘ī (mutawaffá 454 Hijrī / 1062 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1407 Hijrī / 1986 ‘Īsawī.

50. **Shaybānī,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Amr bin Ḍaḥḥāk bin Maḳhlad (206_287 Hijrī / 822_900 ‘Īsawī). **Al-Āḥād wa-al-mat̲h̲ānī.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Dār al-Rāyah, 1411 Hijrī / 1991 ‘Īsawī.

51. **Shaybānī,** Abū Bakr Aḥmad bin ‘Amr bin Ḍaḥḥāk bin Maḳhlad (206_287 Hijrī / 822_900 ‘Īsawī). **Al-Zuhd.** Qāhirah, Miṣr: Dār al-Rayyān lil-Turāt̲h̲, 1408 Hijrī.

52. **Shaybānī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan (123_189 Hijrī). **Al-Ḥujjah.** Bayrūt Lubanān: ‘Ālim al-Kutub, 1403 Hijrī.

53. **Shaybānī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan (123_189 Hijrī). **Al-Ḥujjah.** Lāhor, Pākistān: Dār al-Ma‘ārif Nu‘mānīyah.

54. **Shaybānī,** Abū 'Abd Allāh Muḥammad bin Ḥasan (123_189 Hijrī). **Al-Mabsūṭ.** Karāchī, Pākistān: Idārat al-Qur'ān wa-al-'Ulūm al-Islāmīyah.

55. **Ibn Abī Shaybah,** Abū Bakr 'Abd Allāh bin Muḥammad bin Ibrāhīm bin 'Uthmān Kūfī (159_235 Hijrī / 776_849 'Īsawī). **Al-Muṣannaf.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Arab: Maktabaṭ al-Rushd, 1409 Hijrī.

56. **Ṭabarānī,** Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb (260_360 Hijrī / 873_971 'Īsawī). **Musnad al-Shāmiyyīn,** Bayrūt, Lubnān: Mu'assasaṫ al-Risālah, 1405 Hijrī / 1984 'Īsawī.

57. **Ṭabarānī,** Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb (260_360 Hijrī / 873_971 'Īsawī). **Al-Mu'jam al-awsaṭ.** Riyāḍ, Sa'ūdī 'Arab: Maktabaṭ al-Ma'ārif, 1405 Hijrī / 1985 'Īsawī.

58. **Ṭabarānī,** Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb (260_360 Hijrī / 873_971 'Īsawī). **Al-Mu'jam al-ṣaġhīr.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1418 Hijrī / 1997 'Īsawī.

59. **Ṭabarānī,** Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb (260_360 Hijrī / 873_971 'Īsawī). A**l-Mu'jam al-kabīr.** Mawṣil, 'Irāq: Maṭba'aṭ al-Zahrā' al-Ḥadīthah.

60. **Ṭabarānī,** Sulaymān bin Aḥmad bin Ayyūb (260_360 Hijrī / 873_971 'Īsawī). A**l-Mu'jam al-kabīr.** Qāhirah, Miṣr: Maktabah Ibn Taymīyah.

61. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (224_310 Hijrī / 839_923 ‘Īsawī). **Tārīķh al-umam wa-al-mulūk.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1407 Hijrī.

62. **Ṭabarī,** Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr bin Yazīd (224_310 Hijrī / 839_923 ‘Īsawī). **Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1400 Hijrī /1980 ‘Īsawī.

63. **Ṭayālisī,** Abū Dāwūd Sulymān bin Dāwūd Jārūd (133_204 Hijrī / 751_819 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

64. **Ibn ‘Abd al-Barr,** Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin Muḥammad (368_463 Hijrī / 979_1071 ‘Īsawī). **Al-Istī‘āb fī ma‘rifaṫ al-aṣḥāb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1412 Hijrī.

65. **Ibn ‘Abd al-Barr,** Abū ‘Umar Yūsuf bin ‘Abd Allāh bin Muḥammad (368_463 Hijrī / 979_1071 ‘Īsawī). **Al-Tamhīd.** Maġhrib (Marākish): Wizārat ‘Umūm al-Awqāf wa-al-shu’ūn al-Islāmīyah, 1387 Hijrī.

66. **‘Abd al-Razzāq,** Abū Bakr bin Ḥammām bin Nāfi‘ Ṣan‘ānī (126_211 Hijrī / 844_826 ‘Īsawī). **Al-Muṣannaf.** Bayrūt, Lubnān: al-Maktab al-Islāmī, 1403 Hijrī.

67. **‘Abd bin Ḥumayd,** Abū Muḥammad bin Naṣr Kissī (Mustaffá 249 Hijrī / 863 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Qāhirah, Miṣr: Maktabaṫ al-Sunnah, 1408 Hijrī / 1988 ‘Īsawī.

68. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Al-Iṣābah fī tamyīz al-ṣaḥābah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1412 Hijrī / 1992 ‘Īsawī.

69. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Talḳhīṣ al-ḥabīr.** Madīnah Munawwarah, Sa‘ūdī ‘Arab: 1384 Hijrī / 1964 ‘Īsawī.

70. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Tahdhīb al-tahdhīb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1404 Hijrī / 1984 ‘Īsawī.

71. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Al-Dirāyah fī taḳhrīj Aḥādīth al-hidāyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

72. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Fatḥ al-Bārī.** Lāhore, Pākistān: Dār Nashr al-Kutub al-Islāmīyah, 1401 Hijrī / 1981 ‘Īsawī.

73. **‘Asqalānī,** Aḥmad bin ‘Alī bin Ḥajar bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Aḥmad Kinānī (773_852 Hijrī / 1372_1449 ‘Īsawī). **Hadyu al-sārī muqaddimaṫ Fatḥ al-Bārī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah.

74. **Abū ‘Awānah,** Ya‘qūb bin Isḥāq bin Ibrāhīm bin Zayd bin Nīshāpūrī (230_316 Hijrī / 845_928 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1998 ‘Īsawī.

75. **Ibn Qudāmah,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin Aḥmad Maqdisī (mutawaffá 620 Hijrī). **Al-Muġhnī fī fiqh al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal al-Shaybānī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1405 Hijrī.

76. **Ibn Qudāmah,** Abū Muḥammad ‘Abd Allāh bin Aḥmad Maqdisī (mutawaffá 620 Hijrī). **Al-Muqni‘.** Al-Maṭba‘ah al-Salafīyah.

77. **Qurṭubī,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Aḥmad bin Muḥammad bin Yaḥyá bin Mufarrij Umawī (284_380 Hijrī / 897_990 ‘Īsawī). **Al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

78. **Kāsānī,** ‘Alā’ū al-Dīn Abū Bakr (mutawaffá 587 Hijrī). **Badā’i‘ al-ṣanā’i‘.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1982 ‘Īsawī.

79. **Kāsānī,** ‘Alā’ū al-Dīn Abū Bakr (mutawaffá 587 Hijrī). **Badā’i‘ al-ṣanā’i‘.** Karāchī, Pākistān: H.M. Sa‘īd Kampanī

80. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā’ Ismā‘īl bin ‘Umar bin Kathīr bin Ḍaw’ bin Kathīr bin Zar‘ Buṣrawī (701_774 Hijrī / 1301_1373 ‘Īsawī). **Al-Bidāyah wa-al-nihāyah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr, 1419 Hijrī / 1998 ‘Īsawī.

81. **Ibn Kathīr,** Abū al-Fiḍā’ Ismā‘īl bin ‘Umar bin Kathīr bin Ḍaw’ bin Kathīr bin Zar‘ Buṣrawī (701_774 Hijrī / 1301_1373 ‘Īsawī). **Tafsīr al-Qur’ān al-‘Aẓīm.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Ma‘rifah, 1400 Hijrī / 1980 ‘Īsawī.

82. **Kinānī,** Aḥmad bin Abī Bakr bin Ismā‘īl (762_840 Hijrī) **Miṣbāḥ al-zujājah fī Zawā’id Ibn Mājah.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-‘Arabīyah, 1403 Hijrī.

83. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu bin Abī ‘Āmir bin ‘Amr bin Ḥārith Aṣbaḥī (93_179 Hijrī / 712_795 ‘Īsawī). **Al-Mudwanṫ al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār Ṣādir.

84. **Mālik,** Ibn Anas bin Mālik raḍiya Allāhu ‘anhu bin Abī ‘Āmir bin ‘Amr bin Ḥārith Aṣbaḥī (93_179 Hijrī / 712_795 ‘Īsawī). **Al-Mudwanaṫ al-Kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr lil-Ṭibā‘ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī‘, 1980 ‘Īsawī.

85. **Ibn Mājah,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Yazīd Qazwīnī (209_273 Hijrī / 824_887 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1419 Hijrī / 1998 ‘Īsawī.

86. **Mubārakfūrī,** Abū ‘Alā’ Muḥammad ‘Abd al-Raḥmān bin ‘Abd al-Raḥīm (1283_1353 Hijrī) **Tuḥfaṫ al-Aḥwadhī.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

87. **Muḥallá,** Jalāl al-Dīn Muḥmmad bin Aḥmad bin Ibrāhīm bin Aḥmad bin Ḥāshim (791_864 Hijrī /

1389_1459 ‘Īsawī). + Suyūṭī. **Tafsīr al-Jalālayn.** Karāchī, Pākistān: Tāj Kampanī Limīṭeḍ.

88. **Mirġhīnānī,** Burhān al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Abī Bakr. **Al-Hidāyah.** Karāchī, Pākistān: Muḥammad ‘Alī kārḳhānah Islāmī Kutub.

89. **Mizzī,** Abū al-Ḥajjāj Yūsuf bin Zakī ‘Abd al-Raḥmān bin Yūsuf ‘Abd al-Malik bin Yūsuf bin ‘Alī (654_742 Hijrī / 1256_1341 ‘Īsawī). **Tuḥfaṫ al-ashrāf bi-ma‘rifaṫ al-aṭrāf.** Mumba’ī, Bhārat: al-Dār al-Qayyimah + Bayrūt, Lubnān: al-Matab al-Islāmī, 1403 Hijrī / 1983 ‘Īsawī.

90. **Mizzī,** Abū al-Ḥajjāj Yūsuf bin Zakī ‘Abd al-Raḥmān bin Yūsuf ‘Abd al-Malik bin Yūsuf bin ‘Alī (654_742 Hijrī / 1256_1341 ‘Īsawī). **Tahdhīb al-kamāl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1400 Hijrī / 1980 ‘Īsawī.

91. **Maqdisī,** Abū ‘Abd Allāh bin Mufliḥ (717_762 Hijrī). **Al-Furū‘.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1418 Hijrī.

92. **Maqdisī,** Muḥammad bin ‘Abd al-Wāḥid bin Aḥmad bin ‘Abd al-Raḥmān bin Ismā‘īl bin Manṣūr Sa‘dī Ḥanbalī (569_643 Hijrī 1173_1245 ‘Īsawī). **Al-Aḥādīth al-muḳhtārah.** Makkah Mukarramah, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabṫ al-Nahḍaṫ al-Ḥadīthah, 1410 Hijrī / 1990 ‘Īsawī.

93. **Munāwī,** ‘Abd al-Ra’ūf bin Tāj al-‘Ārifīn bin ‘Alī bin Zayn al-‘Ābidīn (952_1031 Hijrī / 1545_1621

‘Īsawī). **Fayḍ al-qadīr sharḥ al-Jāmi‘ al-ṣaġhīr.** Miṣr: Maktabah al-Tijārīyah al-Kubrá, 1356 Hijrī.

94. **Ibn Mundah,** Abū ‘Abd Allāh Muḥammad bin Isḥāq bin Yaḥyá (310_395 Hijrī / 922_1005 ‘Īsawī). **Al-Īmān.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1406 Hijrī.

95. **Mundhirī,** Abū Muḥammad ‘Abd al-‘Aẓīm bin ‘Abd al-Qawī bin ‘Abd Allāh bin Salāmah bin Sa‘d (581_656 Hijrī / 1185_1258 ‘Īsawī). **Al-Tarġhīb wa-al-tarhīb.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1417 Hijrī.

96. **Nasā’ī,** Abū ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad bin Shu‘ayb bin ‘Alī bin Sinān bin Baḥr bin Dīnār (215_303 Hijrī / 830_915 ‘Īsawī). **Al-Sunan.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1416 Hijrī / 1995 ‘Īsawī.

97. **Nasā’ī,** Abū ‘Abd al-Raḥmān Aḥmad bin Shu‘ayb bin ‘Alī bin Sinān bin Baḥr bin Dīnār (215_303 Hijrī / 830_915 ‘Īsawī). **Al-Sunan al-kubrá.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1411 Hijrī / 1991‘īsawī.

98. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (336_430 Hijrī / 948_1038 ‘Īsawī). **Ḥilyaṫ al-awliyā’ wa-ṭabaqāt al-aṣfiyā’.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1400 Hijrī / 1980 ‘Īsawī.

99. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (336_430 Hijrī

/ 948_1038 ‘Īsawī). **Musnad al-Imām Abī Ḥanīfah.** Riyāḍ, Sa‘ūdī ‘Arab: Maktabaṫ al-Kawṯhar, 1415 Hijrī.

100. **Abū Nu‘aym,** Aḥmad bin ‘Abd Allāh bin Aḥmad bin Isḥāq bin Mūsá bin Mahrān Aṣbahānī (336_430 Hijrī / 948_1038 ‘Īsawī). **Al-Musnad al-mustaḳhraj ‘alá Ṣaḥīḥ Muslim.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1996 ‘Īsawī.

101. **Nawawī,** Abū Zakarīyā Yaḥyá bin Sharaf bin Murrī bin Ḥasan bin Ḥusayn bin Muḥammad Jum‘ah bin Ḥizām (631_677 Hijrī / 1233_1278 ‘Īsawī). **Tahḏẖīb al-asmā’ wa-al-luġhāṫ.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

102. **Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim.** Karāchī, Pākistān: Qadīmī Kutub ḳhānah, 1375 Hijrī / 1956 ‘Īsawī.

103. **Nawawī,** Abū ‘Abd al-Mu‘ṭī Muḥammad bin ‘Umar bin ‘Alī Jāwī. **Nihāyaṫ al-zayn.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Fikr.

104. **Wasiṭī,** Aslam bin Sahl (mutawaffá 292 Hijrī). **Tārīḳh Wāsiṭ.** Bayrūt, Lubnān: ‘Ālam al-Kutub. 1406 Hijrī.

105. **Wāqidī,** Muḥammad bin ‘Umar Wāqid. **Al-Maġhāzī.** Bayrūt, Lubnān: Nashr Dānish Islāmī, 1405 Hijrī.

106. **Ibn Hishām,** Abū Muḥammad ‘Abd al-Malik Ḥimyarī (mutawaffá 213 Hijrī / 828 ‘Īsawī). **Al-Sīraṫ**

al-Nabawīyah. Bayrūt, Lubnān: Dār al-Jīl, 1411 Hijrī.

107. **Ibn Humām,** Kamāl al-Dīn bin Muḥammad bin ‘Abd al-Wāḥid (mutawaffá 681 Hijrī). **Fatḥ al-Qadīr.** Qweṭah, Pākistān: Maktabah Rashīdīyah.

108. **Hindī,** ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Muttaqī Ḥisām al-Dīn (mutawaffá 975 Hijrī). **Kanz al-‘ummāl.** Bayrūt, Lubnān: Mu’assasaṫ al-Risālah, 1399 Hijrī / 19798 ‘Īsawī.

109. **Ḥaythmaī,** Nūr al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Abī Bakr bin Sulaymān (735_807 Hijrī / 1335_1405 ‘Īsawī). **Majma‘ al-zawa’id.** Qāhirah, Miṣr: Dār al-Rayyān lil-Turāth + Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 Hijrī / 1987 ‘Īsawī.

110. **Haythamī,** Nūr al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Abī Bakr bin Sulaymān (735_807 Hijrī / 1335_1405 ‘Īsawī). **Mawārid al-ẓam’ān ilá Zawā’id Ibn Ḥibbān.** Bayrūt, Lubnān: Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah.

111. **Abū Ya‘lá,** Aḥmad bin Muthanná bin Yaḥyá bin ‘Īsá bin Ḥilāl Mawṣilī Tamīmī (210_307 Hijrī / 825_919 ‘Īsawī). **Al-Musnad.** Dimashq, Shām: Dār al-Māmūn lil-Turāth, 1404 Hijrī / 1984 ‘Īsawī.

112. **Abū Ya‘lá,** Aḥmad bin Muthanná bin Yaḥyá bin ‘Īsá bin Ḥilāl Mawṣilī Tamīmī (210_307 Hijrī / 825_919 ‘Īsawī). **Al-Mu‘jam.** Fayṣal Ābād, Pākistān: Idāraṫ al-‘ulūm wa-al-Atharīyah, 1407 Hijrī.

113. Blackstone, W., Commentaries on the Laws of England, Book I.

114. Cecilia Morgan, An Embarrassingly and Severely Masculine Atmosphere : Women, Gender and the Legal Profession at Osgood Hall, 1920s-1960s (1996), 11 Canadian Journal of Law and Society 19.

115. Inter-Parliamentary Union (IPU) 1995., Women in Parliaments 1945-1995 : A World Statistical Survey. Geneva and IPU (Inter-Parliamentary Union). 2003.

116. James Macgregor Burns et al., Government by the People, 15th ed. Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1993.

117. John M. Blum et al., The National Experience : A History of the United States, 8th ed. Ft. Worth : Harcourt, 1993.

118. Kerber, Women of the Republic : Intellect and Ideology in Revolutionary America, Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1980.

119. Lorna C. Mason et al., History of the United States, vol. 1 : Beginnings to 1877, Boston : Houghton Mifflin, 1992.

120. Milton C. Cummings and David Wise, Democracy Under Pressure : An Introduction to the American Political System, 7th ed. Fort Worth : Harcourt Brace, 1993.

121. Paton, G., Textbook of Jurisprudence, 4th ed. OUP, London, 1972, p-392.

122. Richard N. Current et al., American History : A Survey, 7th ed. New York : Knopf, 1987.

123. Roger Cotterrell, The Sociology of Law, 2nd ed. Butterworths, London, 1992.

124. UN Report 1980 quoted in Contemporary Political Ideologies : Roger Eatwell & Anthony Wright, Westview Press, San Francisco, 1993.

125. http : / / www.calvarychapel.com / library / Reference / Social / DivorceStatistics.htm, 15 March 2002, 0200 PST.

126. http : / / www.divorcemag.com / statistics / statsworld. shtml, 15 March 2002, 0200 PST.

127. http : / / www.divorcenter.org / faqs / stats.htm, 15 March 2002,0200 PST.

128. http : / / www.divorcereform.org / black.html, 15 march 2002,0200 PST.

129. http : / / www.ifas.org / fw / 9607 / statistics.html, 15 March 2002, 0200PST.

130. http : / / www.odh.state.oh.us / Data / whare / mar div / MGlance.htm, 15 March 2002, 0200 PST.